

T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI YAYINLARI/1890

Yayımları Dairesi Başkanlığı

Başvuru Kitapları Dizisi/37

DELİ HALİD PAŞA

Gürsoy SOLMAZ

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	56956
Tas. No:	956.0811 SOL.D

Birinci Baskı, 5.000 Adet.

T.C.
MİLLÎ KÜTÜPHANE BASİMEVİ
ANKARA - 1996

İnsanlık yeni bir yüzyıla giriyor. Bir asır geride kalan nesillerin hayallerini bile süsleyememiş olan birçok teknolojik gelişme bugün günlük hayatımızın parçaları haline geldi. Gelişme, artık neredeyse geometrik bir hıza, baş döndürücü bir seviyeye ulaştı.

Başladığı varsayılan yeni bir çağın içindeyiz. Bu döneme "Bilgi Çağı" diyenler var. Gelişen yeni tip iletişim teknolojisinin "girdi"sinin büyük ekseriyetini artık "bilgi" oluşturuyor. "Bilmek... Bilgi... Bilim..." İnsanlığın varolduğu günden beri peşinde olduğu, ulaşmaya çalıştığı büyük hedeflerden biri.

Yeni çağ tümüyle insanlığın imana dönüşünü vaadediyor. Toplamlar kendi kimliklerine, yakın geçmişlerine nazaran, çok daha dikkat, hassasiyet ve şuurla sarılıyorlar. Niçin? Çünkü; tıpkı "ilahî bilgi" gibi "bilimsel bilgi" de felsefî pozitivistlerin iddialarının aksine; sonuç itibarıyla insanı yaratıcısına ulaştırıyor; insan, ilim adına imanı yoketmek yolundaki yoğun baskıları reddedip fitratına dönüyor; insan öğrendikçe kendi aczini daha kolay kavlıyor. Nitekim Kâinatın Yaratıcısı "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" diye buyuruyor.

Yeni çağda bazılarının beklentisi olan "medeniyet çatışması"nı ise sıcak çatışma olarak algılamamak lâzım. Medeniyetleri de kültürler doğurduğuna göre, bu çatışma hep olagelmıştır. Lâkin, yeni çağdaki medeniyetler çatışması; bir tarif ve tercih çatışması olacaktır. Sıcak bir çatışma değil. Belki bir yarış olacak... Bu yarış da bugünkü Batı medeniyetlerinin eksiğinden doğacaktır. O eksiği kısaca "Allah'ı unutmak" olarak ifade edebiliriz.

Kitap şuuruna dayanan ve İslâm ile yoğrulan kültürümüz, güçlü bir medeniyeti meydana getirmiştir. Kültür ve medeniyetimizin kaynakları kitaplardadır. Bütün imkânlarına ve

inanılmaz gelişmelerine rağmen teknoloji, kitapları yok edemeyecektir. İnsan oldukça kitap da olacak, insanlar okudukça kitaplar basılacak ve yayılacaktır.

Hayatın, ilmin, Devletimizin ve özel olarak Bakanlığımızın mevzuatının milletimizi tarifi "millî kültür"e dayanır. Hayatımızın bütün alanlarını kuşatan, kimlik ve kişiliğimizi oluşturan değerler manzumesi, sadece toplumsal hayata ait değildir. Kültür, iktisadî ve sınaî hayatı da, kuşatır. Kuşatmalıdır da... Estetik veya mimarî 'ruh'u olmayan binalar da, yanlışlıklar içinde olan insanlar da kültürün konusudur. Bütün bu alanlara bilgiyi olduğu kadar, millî kültür hassasiyetini de taşıyan kitaptır.

Kitap, bir kültür taşıyıcısıdır. Geçmişten kalanı muhafaza eder, yeni olanı takdim eder. Her iki halde de bilgiyi ve güzellikleri taşır, ulaştırır, öğretir, zevk verir, daha yeniyi sezdirir, yeni ufuklar açar.

Kitap yayınlarımızda, geçmiş kültür birikimimizin bütün kaynakları ile yeni çağın gerektirdiği yayınları aynı ağırlıkta milletimizin hizmetine sunmak ve insanlığın beklediği terkibi ya-
kalamak vazifemiz olacaktır.

İmanının kaynağında ilk olarak "Oku" buyruğu bulunan milletimizin evlâtlarına düşen de; okumak, okumak ve okumaktır.

İsmail KAHRAMAN
Kültür Bakanı

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	IX
Kısa Hayat Hikâyesi	1
Erzincan'ın Kurtuluşu'nda Halid Paşa	4
Erzurum'un Kurtuluşu'nda Halid Paşa	10
Erzurum'un Kurtuluşu'ndan Sonra	24
Kars Millî Şûrâsı ve Ardahan Kongrelerinde	
Halid Paşa	28
Karabekir'in Erzurum'a Yeniden Dönmesinden Sonra .	44
Şeyh Eşref Olayında Halid Bey	73
Trabzon'daki Seçimlere Halid Bey'in Karışmasına	
İstanbul Hükümeti'nin Tepkisi	76
Mustafa Kemal Paşa ile Doğrudan Yazışmalar	80
Sarıkamış ve Kars'ın Kurtuluşunda Halid Bey	84
Kars'a Doğru İleri Harekât	88
Kara Fatma ile Tanışması	102
Ege'nin Kurtuluşu'nda	104
Mudanya Mütarekesi'ne Katkısı	111
Mustafa Kemal Paşa'nın Teklifiyle Milletvekili Oluşu .	115
Halid Paşa Meclis'te	116

Halid Bey'in Vurulması ile İlgili Büyük Millet Meclisi'nin Resmi Tebliği	125
Halid Paşa Hakikaten Sınırlı İdi	126
Halid Paşa ile İlgili Şiirler	136
Askerlerinin İfadesiyle Halid Paşa ve Hatıraları	151
Halkın Anlattığı Halid Paşa	168
BİBLİYOGRAFYA	175

ÖNSÖZ

Yakın tarihimizde adı geçen kumandanlar bütün halkımız tarafından en yüksek derecede sevilir, sayılır ve anılırlar...

Bu yüzden çocuklarına, torunlarına hep büyük komutanların adını vermişlerdir... Yine askerdeki onbaşı, çavuşu, teğmeni yani komutanının adını vermiştir; oğluna, torununa...

Milli Mücadele tarihimizde adı dillere destan böyle bir komutan vardır ki, O da Halid Paşa'dır. Diğer adıyla Deli Halid Paşa...

Kars'tan, Artvin'den Kocaeli'ne; Trabzon'dan İzmir'e; Erzurum, Erzincan, Tunceli'den İstanbul'a kadar düşman mermisinin işlemediği, cesaret timsâli biridir. O'nu gören herkes mutlaka kahramanlığına şahit olmuş, ermişliğine inanmıştır... Yiğit askere babası gibi şefkatli, cepheden kaçanı sol tarafında taşıdığı "namussuz" tabancasıyla anında öldürecek kadar gözü-pek biridir...

Doğu'dan Batı'ya bütün cephelerde mutlaka en önde, birliklerinin cesaret kaynağı, cesur, atılğan, dokuz canlı kahraman O'dur... Askerlerinin kendisine marşlar dizdiği, İtilaf Kuvvetlerinin görevden uzaklaştırmak istedikleri, vatanperver kumandan yine Halid Paşa'dır.

O, en önde öncü kuvvetleriyle beraber en uç hatta kadar giden; neden sonra döndüğünde üzerini silkeledikçe işlemeyen mermi kurşunlarının patır patır yere döküldüğü, "kurşun işlemeyen" veli komutan... Korkaklık ve cesaretsizliğe karşı en kızgın, komutanına karşı en mülâyim insan...

"Yaralanmakla bir şey olmaz, git şehit ol!.." diyen bir ananın oğlu...

O, askerle en çok içti-dıştı, askeri en iyi tanıyan; askerinin en iyi tanıdığı, dokuz kurşun yarasına âbide olmuş, sepet dolusu bombalarla oyuncak gibi oynayan tam bir asker...

Bu hâliyle halkın "Yiğit lakabıyla anılır" diyerek, isimlendirdiği "Deli Halid Paşa"; Batı'da İstanbul'da doğmuş, Doğu'da pişmiş, Orta Anadolu'da merhum olmuş bugün bile halkın dilinden düşmeyen yiğitler yiğidi bir komutandır...

Ardahan'ın ilk mebusu, Kars'a Türk bayrağını dikip, sonra da "KARSIALAN" soyadını alıp anılan ve Kocaeli Grup Kumandanı iken, Yunan Tümen komutanını mailyetiyle birlikte esir alan koca yiğit yine Halid Paşa'dır.

Anadolu'da O'nu tanımayan yoktur. Anlatanlar ve anlatılanlar hep cesareti üzerinedir... Ermişliği üzerinedir... Çünkü halk öyle anlatır...

Bütün bunlar O'nun ne kadar sevildiğini, halka ne kadar malolduğunu gösterir.

İstiklâl Harbimiz'e katılan bütün komutanlar anlatılır, anılırlar ama, Halid Paşa Anadolu'da bir başka anlatılır... O, bir başka tanınır ki istisnasız doğrudur...

Elbette komutanı böyle yiğit ve cesur olan Mehmetçik, komutanına lâyık olacaktır... Böyle düşmana düşman, dosta dost olan komutanın geride bıraktığı Mehmetçikler onu unuturlar mı? O'nu oğullarına, torunlarına böylesine anlatmazlar mı?..

* * *

Eyyûplu Deli Halid Paşa ile ilgili yazacaklarımız, böyle bir kahramanı yaşatmaktan başka birşey değildir... Elbette İstiklâl Harbi'nde adı geçen diğer komutanlarımızın da az veya çok hacimli bilgilerle tanıtılması çok gereklidir...

Deli Halid Paşa hakkında çalışmam çevremdeki hemen her yaşlının, her İstiklâl Harbi gâzisinin anlattıklarının ilhamıyla ve onların bende uyandırdığı merak sebebiyle yazıldı. Elbette daha detaylı yazılabilirdi. Fakat yazdıklarımız O'nun Doğu Anadolu'da görev yaptığı sınırlı yılları kapsamaktadır. Özellikle de kaleme aldıklarımız onu yakından tanıyan ve yazdığı eserlerde anan Şark Fatih ve "yetimler babası" Kâzım Karabekir'in eserlerine dayanmaktadır.

Çalışmanın son kısmına Halid Paşa'nın askeri olmuş, yaşlı insanların onunla ilgili hatıralarını ekledik.

Yazdıklarımız Halid Paşa gibi bir komutan için biraz yalın ve cılızdır da... Fakat o günleri yaşamış, O'nu görmüş bir dedenin torunu olarak bir vefa borcu ödemektir muradım...

Dr. Gürsoy SOLMAZ

KISA HAYAT HİKÂYESİ

Halid Paşa'nın daha çok Doğu Cephesi'nde iken yaptığı çalışmaları anlatacağımızdan ötürü, genel bilgi olması için kısa hayat hikâyesini aşağıya alıyoruz.

1883 yılında İstanbul, Beşiktaş'ta dünyaya geldi. Baba adı Ahmet'tir. İlk ve orta öğrenimini tamamladıktan sonra, 1901'de Harp Okulu'na girdi. 1903 yılında Piyade Teğmeni rütbesiyle mezun olup, I. Alay'da Bölük subayı olarak 3. Ordu emrine verildi. Sicil numarası (1319-P 257)'dir. Bir süre merkezde kaldıktan sonra 22 Temmuz 1908'de 3'üncü Ordu 119'uncu Redif Alayı'nda Takım Komutanlığı, 14 Aralık 1908 tarihinden itibaren Birinci Ordu 4'üncü ve 1'inci Alaylarda takım komutanlığı yaptı.⁽¹⁾

27 Nisan 1911'de 7'nci Kolordu 59'uncu Alay 3'üncü Tabur, 1'inci Bölük Komutanı oldu. Nisan 1912 - Kasım 1912 tarihleri arasında Trablusgarp'ta görev yaptı. Dönüşünde Şark Ordusu'na atandı. 22 Ocak 1914 - 17 Ocak 1915 tarihleri arasında Harbiye Dairesi'nde görev yaptı. 17 Ocak 1915'te Kafkasya'da Mürettep Teşkilatı Mahsusa Alayı 2'inci Artvin Tabur Komutanı, sonra aynı alayın komutanı, Bağımsız Artvin Müfreze Komutanı, Şubat 1915'te Çoruh Müfreze Komutanı oldu. 1916'da

(1) Görsel Büyük Ansiklopedi, "Halid Paşa" Mad. c. VIII.

tedavi için Avusturya'ya gönderildi.⁽²⁾Yurda dönüşünde 1917-1919 arasında Kâzım Karabekir'in komuta ettiği XV. Kolordu'da görevlendirilip, Batı Dersim Bölge Komutanlığı'na atandı. Erzurum Harekâtı'nda Sağ Cenah Müfreze Komutanı ve 3'üncü Kafkas Tümeni Komutanı görevinde bulundu. Sonra bir süre açıkta kaldı.

1916'da yarbay olan ve bu rütbede iken Trabzon'da bulunan ve XV. Kolordu'ya bağlı 3'üncü Tümen'de komutanlık yaptı. XV. Kolordu'da görevliken, Sarıkamış Harekâtımız sonrasında civarda kalan dağınık birlikleri bir savunma gücü halinde örgütledi.

Bu sıralarda toplanan Erzurum Kongresi'nde, delege olmadığı halde Mustafa Kemal Paşa'ya karşı çıkan Trabzon delegelerinin sindirilmesinde etkili oldu.

27 Kasım 1919'da 9. Kafkas Tümen Komutanı oldu. Bu görevde iken Sarıkamış ve Kars'ın alınmasında (1920) önemli rolü oldu ve büyük yararlılık gösterdi, bu sebeple de aynı yıl albaylığa yükseltildi.

21 Ocak 1921'de Tümen Komutanı yetkisiyle Kocaeli Grup Kumandanlığı'na getirildi. Bu çevrede başgösteren ayaklanmaların bastırılmasında önemli rol oynadı.

4 Mayıs 1921'de 12. Grup Komutanı olarak 13 Eylül 1921'de Kolordu Komutanı yetkisiyle Kocaeli Grup Komutanı oldu.

(2) Genelkurmay Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı'nın yayınladığı, "Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Balkan Harbi Osmanlı Devri" (1912-1913) III. cild, 2. Kısım, Ankara 1993. Eserde (Ekler Kısım'ında) Halid Paşa 16 Aralık 1912 Mürettep I. Tümen'in kuruluşunda Mür. Bağ.sız Tb. K. olarak Bnb. Halid olarak gösterilmektedir.

1922-1923'te Büyük Taarruz'dan sonra Mirlivalığa (Tuğgeneral) yükseltildi ve İstiklâl Madalyası ile ödüllendirildi.

Kocaeli Grubu'nun lağvı üzerine Batı Cephesi Komutanlığı emrine verildi.

TBMM'nin ikinci döneminde Ardahan'dan milletvekili seçildi (28 Haziran 1923).

9 Şubat 1925'te Meclis koridorunda vurulup, 14 Şubat 1925'te vefat etti.

Balkan, Birinci Dünya Harbi ve İstiklâl Harbi'ne katılan Halid Paşa'nın nişan, madalya ve takdirnâmeleri şöyledir: İkinci Rütbeden Mecidi Nişanı, Gümüş ve Altın Liyakat madalyaları, Avusturya-Macaristan Askerî Liyakat, Alman ikinci sınıf Demir Salıp nişanları ve İstiklâl Madalyası.⁽³⁾

Kısa hayat hikâyesini verdiğimiz Halid Paşa'nın anlatacağımız faaliyetleri 1918'den itibaren ölüm tarihi olan 1925'e kadarki kısmıdır.

Bu çalışmada Halid Paşa'nın Doğu Harekâtı'na katıldığı 1918-1920 arası daha detaylı olup, Doğu Cephesi'nden ayrılarak Batı Cephesi'ne gidişi yani 1920-1925 yılları arasındaki faaliyetleri ise daha yüzeysel incelenmiştir. Çünkü amacımız bu büyük komutanın özellikle Doğu Cephesi'ndeki gayret ve çalışmalarını incelemektir.

(3) Genelkurmay; Türk İstiklâl Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri, Ankara 1972, s. 202-203.

ERZİNCAN'IN KURTULUŞU'NDA

HALİD PAŞA

Henüz Mondros Mütarekesi yapılmamışken Ruslar'la 3 Mart 1918'de Brest-Litowsk barışını imzalamıştık. İşte bu anlaşmanın hazırlıkları sürerken Rus ordusu çözülmüş ve Lenin'in "Toprak sahibi olmak isteyenler memleketlerine dönsünler" direktifi gereğince ülkelerine geri dönüyorlardı. Ama silah ve mühimmat olarak ellerinde ne varsa Ermeniler'e bırakıyorlardı. Ermeniler de Rusların çekildikleri yörelerdeki Müslüman Türk halkını akla hayale gelmeyecek yol ve yöntemlerle kırmaya başlamışlardı. Duruma fazla seyirci kalamayan ordumuz ileri harekete geçerek bu zulüm gören yerleri kurtarmak için faaliyete başladı. Zaten 3 martta imzalanacak Brest-Litowsk Anlaşması da bunu öngörüyordu.

Rahatsızlığından ötürü Avusturya'ya giderek tedavi olan Halid Paşa da bu sırada tedavi sonrası yeni görev yeri olarak Karabekir Komutasındaki 15. Kolordu'da görev almıştı. "Batı Dersim Milisleri" onun idaresindeydi.

Ruslar çekilince Erzincan'ı işgal eden Ermenilerin Türk halkını daha fazla yok etmesine engel olmak için Kâzım Karabekir, gözüpek olduğu için DELİ lâkabıyla da tanınan Yarbay Halid Bey komutasında yüz kişilik Batı

Dersim Milisleri'ne⁽⁴⁾ Erzincan şehrinin doğu taraflarını tutmalarını bildirmişti. Böylece 12 Şubat 1918'de başlayan esas ileri harekâtımız sırasında Ermeniler ricat yollarının tutulduğunu görerek, Erzincan'da fazla bir zulüm yapma fırsatı bulamadan canlarını kurtarıp kaçmanın yollarını aradılar.

Askerlik hayatının her döneminde en üst seviyede fedakârlık göstermiş olan Halid Bey, Erzincan'ın bu ebedî kurtuluşunda da yine cansiperâne bir gayret gösteriyordu.

O günleri ve Halid Bey'in organizesindeki milislerin gayretlerini yazar Ali Kemal şöyle anlatır: "Halid Bey'in milisleri, tazyik çemberini daha ziyade sıkıştırıyorlar, Rus kıtalarının geriye çekilerek yerlerini Ermeniler'e bıraktıklarını haber alan kıtaatı aç kalmadan ilerleyebilmek için uzun uzadıya nakil vasıtaları tedârikiyle Erzincan'a doğru ilerliyorlardı.

Kör bir vasıta-ı reha olmuş bomba fitillerini söndürmüş idi. Türk milisleri de Ermeni canilerini kovalayarak Erzincan havasına, reha ve halâs tohumları yaymaya başlamıştı."

Bu sırada emrindeki milis sayısını 300 milis kuvvetine çıkardığı anlaşılan Halid Bey ve idaresindeki Batı Dersim Müfrezesi kar, soğuk demeden kendilerine verilen emri yerine getirerek umulandan da daha az bir zamanda Erzincan'a yaklaşmışlar ve 12 Şubat 1918 akşamını Erzincan'ın 6 km. kadar güneyindeki Belhas'ta geçirmişlerdi.⁽⁵⁾

(4) M.F. Kırzioğlu; Kâzım Karabekir, Ankara 1991, s. 67.

(5) Kâzım Karabekir, Doğunun Kurtuluşu, Ankara 1990, s. 67.

Böylece 12 şubatta başlayan Erzincan Harekâtı hızlı bir gelişme göstererek 13 şubatta keşif kollarımız Erzincan ile temasa girmişti. Halid Bey idaresindeki milislerin Erzincan'a çok yaklaştıkları ve hatta belki de Erzincan'ın kenar mahallelerine girmiş olabileceğini düşünen Kâzım Karabekir, nizamî askerlerimizin başındaki, meselâ Yüzbaşı Enver'in hiç de böyle bir çabukluk göstermediğini bizzat belirtmektedir.

Kâzım Karabekir, o günü şöyle anlatır: Bugün (13 şubat) öğleden sonra ilerideki taburun yanına kadar yaya yürüyerek oradaki, aynı zamanda sınıf arkadaşım olan tabur komutanı Yüzbaşı Enver'e (Halid Bey idaresindeki milislerin üstün gayret ve ilerleyişlerini imâ ederek) "Eğer şimdi senin yerinde bu taburun kumandanı ben olsaydım, çoktan Erzincan'ı işgal ederdim. Hele kolordu kumandanı yanıma kadar gelince, artık burada durmazdım. Birkaç gün önce gönderdiğim çeteler de, Dersim Milisleri de Erzincan'ın doğusunda geziniyorlar ve belki de senden evvel şehre gireceklerdir."

Gerçekten de o sırada Halid Bey ve milisleri Erzincan'a girmişlerdir bile... 13 şubatta saat 16.30'da nizamî ordumuzun girmesiyle 1,5 yıllık esaretten sonra Erzincan ebedî olarak düşman işgalinden kurtarılmıştır. Durum Suşehri'ndeki Ordu Kumandanlığı'na da müjdelanmıştı.

Yarbay Halid Bey'i ve milislerinin büyük ve inkâr edilemez gayretleriyle kurtarılan Erzincan'da Ermeni kıyımı sebebiyle 20 bin Türk'ten ancak bir avuç insan kalmıştı.

Kâzım Karabekir'in dediği gibi: Eğer Askerî Daire'nin içinde ve yanıbaşındaki Müşirlik Konağı'nda yakılmak

üzere hapsedilen insanları kurtarmak nasip olmasaydı, belki de şehirde bir tek kimse görülemeyecektir. Gerçi bütün bahçelerdeki kuyular şehit edilmiş insanlarımızın cesetleriyle dolu idi. Birçok yerlerde de binalar içinde yakılmışlardı.⁽⁶⁾

Bu sırada Batı Dersim Müfrezesi Kumandanı Halid Bey, Ermenilerden temizlenen Erzincan'daki Askerî Daire'de bulunan Kâzım Karabekir ile buluşmuştu. Halid Bey maiyetindeki kuvvetlerinin sayısını Dersim'de 735'e çıkarmış ve bu sayedeki milis ve bir nizamîye taburuyla hareket etmişti. Fakat Erzincan'a ancak 250 milis ve 30 nizamîye askeriyle gelebilmişti. 13 şubatta Erzincan'ın Güneydoğusu'ndan nizamîye kıtalarından önce şehre girmişti. Ama milisler şehri kontrol ve belki de talan için dağılınca, şehrin batı taraflarını hâlâ müdafaa eden Ermeniler'e karşı kuvvet gönderilememişti. Gerçi bu durumu da Kâzım Karabekir'e arz etmişti. Her ne kadar havaların aşırı soğuk olması sebebiyle Halid Bey elindeki kuvvetlerin, mesela; makineli tüfek takımı ve nizamîye taburunun ziyadesiyle donuk vak'aları verdiklerini ve bu yüzden Ermeniler'in direndikleri tarafa müdahalede geç kaldıklarını söylemişse de yine Kâzım Karabekir'in imâ dolu sözlerine muhatap olmuştu.

Kâzım Karabekir, Halid Bey'e sordu:

- Şehre daha evvel girdiğin halde ve yanında otuz da nizamîye efradı varken, neden bana veya yakın ku-

(6) Aynı eser, aynı yer.

mandanına bir rapor göndermedin? Bu suretle şehre saat kaçta girdiğin de tespit olunur, vaziyet olduğu gibi meydana çıkardı...

- Ermeniler Fırat Nehri'ni size karşı uzun zaman müdafaa edemediler. Bunu neye atfediyorsun?

Bu sorular üzerine Halid Bey'in verdiği cevaplardan, Askerî Daire'nin yanındaki Müşir-evi'ne yakılmak üzere doldurulup da düşmanın buna vakit bulamaması dolayısıyla kurtulan bir kısım halkın verdiği ifadeden, Kâzım Karabekir şu neticeyi çıkarmıştı: Ermeniler Dersim'den gelen Halid Bey komutasındaki müfrezeye karşı Fırat Nehri'ni müdafaaya hazırlanmışlardı. Birkaç günden beri görülen Türk çetelerine karşı da seyyar çetelerle Sansa Boğazı'ndan ileri hareketlerini haber alınca ve hususiyle Hedikler Çiftliği'nden Erzincan üzerine yapılan taarruz ve kuzeyden de Süvari kuvvetleriyle sarıldıklarını görünce Dersimliler'e karşı Fırat'ın müdafaasından vazgeçmişlerdi. Bu vaziyette daha iki hafta evvel gönderilen Erzincanlı efrattan mürekkebe çetelerle muntazam asker, şehre dalmış ve Ermeniler şehirdeki Askerî Daire'yi de havaya uçurmak için tertibat almışlarken bu durum Halid Bey'in girişimiyle önlenmişti.⁽⁷⁾

Kâzım Karabekir ile Halid Bey arasındaki bu konuşma ve Karabekir'in sonuca vardığı bir kısım düşüncelerin geçtiği mekân Ermenilerin havaya uçurmak için tertibat aldıkları o zamanki Askerî Daire binasıydı. Bu binada inceleme yapan bu iki komutan, buradaki

(7) Kâzım Karabekir, Doğunun Kurtuluşu, s. 72-74.

büyük bir salonun yanındaki ufak bir odada bir sepet içine doldurulmuş, patlamaya hazır bombalarla karşılaşmışlardı. Büyük bir cesaretle bu sepet dolusu bombalarla uğraşmaya ve onları karıştırmaya başlayan, o zamanki rütbesiyle Yarbay Halid Bey'i, Karabekir: "Mahiyetini bilmedikleri bu bombaların bir faciaya sebep olabileceği" düşüncesiyle men etti.⁽⁸⁾

(8) Kâzım Karabekir, Doğu'nun Kurtuluşu, s. 74.

ERZURUM'UN KURTULUŞU'NDA

HALİD PAŞA

Erzincan'dan sonra sıra Erzurum'un kurtuluşuna gelmişti. "Durmadan yürümek mecburiyetindeyiz." diyen Kâzım Karabekir, bu sebeple "Doğu Dersim Milisleri'yle irtibat kurmak ve Sansa Boğazı'na çekilmekte olan Ermeniler'le teması sağlamak üzere Halid Bey'i, "Batı Dersim Milisleri" ve ayrıca Avcı Taburu, Makineli Tüfek Takımı ve bir Dağ Taburu takımı ile Sansa Boğazı batı mahrecine Vahitbey Hanları'nı işgale gönderdi.⁽⁹⁾

Zaten 14 şubatta Ordu Kumandanlığı'ndan gelen emirde de adı geçen Sansa Boğazı batı tarafları en ileri emniyet kıt'aları hattı olarak gösteriliyordu.

Sansa Boğazı'na, Doğu Dersim Müfrezesi'nin indiğini haber alan Kâzım Karabekir, Halid Bey kumandasındaki müfrezenin Doğu Dersim Müfrezesi'ni de emrine alarak, bütün Boğaz'a hâkim olmak üzere doğu mahrecine kadar işgalini emretmişti. Burada bir münasebetsizlik Sansa Hanları'nda sarılan, Ermeni askerlerinin kaçmasına sebep olmuştu. Nedeni ise, Doğu Dersim Milisleri'nin kumandanı kaymakam (yarbay) Lütfi Bey'in, Batı Dersim Müfrezesi Kumandanı Halid Bey'i kıskanmasıydı. Şöyle

(9) Kâzım Karabekir, Doğu'nun Kurtuluşu, s. 77.

ki: Anlaşılacağı üzere Doğu Dersim Milisleri'nin kumandanı Yarbey Lütfi Bey; Batı Dersim Müfrezesi'nin kumandanı da Yarbey Halid Bey'di. Kâzım Karabekir, ikisini de yeni kumandasına almıştı. Daha evvelce de tanımıyordu. Bu iki yarbeyin ne kıdemlerini, ne yaşlarını ve ne de ehliyetlerini Karabekir Paşa gibi Kurmay Hey'eti de bilmiyordu. Sadece Karabekir, Halid Bey'i Erzincan'da görmüştü. Bundan sonra da bu cesur komutanın maiyetine kolordusunun avcı taburuyla bir makineli tüfek ve bir topçu takımı vermişti. Böylece Sansa Harekâtı'nı, bir elden idare için bütün kumandayı Halid Bey'e tevdi etmişti. Oysa Doğu Dersim Milisleri Kumandanı'nı ve kıt'asını henüz görmemiş olan Karabekir, "Dersim Milisleri'nin uzun zaman kendileriyle gelmeyerek kaçacaklarını tahmin" ediyordu.⁽¹⁰⁾ Sansa işi bitince bu iki komutana da ehliyetlerine göre ayrı ayrı vazifeler verecekti.

Fakat böyle olunca, Doğu Dersim Milisleri kumandanı Yarbey Lütfi Bey, müfrezesini ve vazifesini bırakıp 14 şubat günü akşam üstü Erzincan'a, Karabekir'in yanına giderek kendisini takdim etmiş ve şöyle demişti: "Efendim, ben Halid Bey'den daha kıdemliyim. Halbuki siz beni, onun emrine vermişsiniz. Emri alınca bu işi anlatmak üzere geldim."

Bunun üzerine Kâzım Karabekir: "Çok isabetli bir şey yapmış olduğumu anlamış oluyorum. Sen bilmiyorsun ki aynı rütbede iki kişiden kumanda mutlaka kıdemlisine değil, daha değerlisine verilir. Pek şerefli olan

(10) Aynı eser, s. 79.

vazifeni bırakacak kadar düşüncesizliğin cezasını git düşünce dur" diyerek Halid Bey'i giyabında takdir etmişti.⁽¹¹⁾

Bu olayın hemen akabinde Doğu Dersim Milisleri'nin Sansa Hanları'nda Ermeniler'i sardığı haberi üzerine Karabekir, Halid Bey müfrezesini Boğaz'ın doğu mahrecine kadar sürmüştü. Böylece 15 şubatta Sansa Boğazı'na hâkim olduğumuzdan, bütün Erzincan vilayeti toprakları kurtulmuş oldu.

Yine 15 şubat günü Sansa'daki müfreze kumandanı Halid Bey'e Ermeniler üzerine bir baskın hareketi yapması emrini veren Kâzım Karabekir, halihazırdaki durumdan yararlanmak istiyordu. Çünkü, -belki emrindeki kuvvetleri daha fazla ileri sürmesine müsaade etmezler- şeklinde bir korkusu vardı. Zaten bu korkuyla Ordu Komutanlığı'ndan izin almağa lüzum görmeden Halid Bey'e bu emri vermişti. Bu sebeple de Halid Bey, kendisiyle seri bir muhaberede bulunması için yol boyunca giden telgraf hatlarını hemen tamir ettirmişti.

Bu anlamda verilen emirlerin ifâsı için gerekli tedbirleri alarak küçük ihmallerin büyük zararlara sebep olacağını bilen Halid Bey'e, Kâzım Karabekir verilen emrin yerine getirilmesi için bir avcı bölüğü ile bir miktar milis ve birkaç süvariden mürekkep bir müfreze göndermiş ve savunmasız bulursa Kötür Köprüsü'ne kadar olan yerleri işgal etmesini istemişti. Bu vazifenin kolay yapılması için 86'ncı Fırka Süvari Bölüğü de Halid Bey'in emrine gönderilmişti.⁽¹²⁾

(11) Kâzım Karabekir, Doğu'nun Kurtuluşu, s. 79.

(12) Aynı eser, s. 99.

18 şubatta Bican'da toplanan Ermeni kıt'alarının Sansa Boğazı'na yürüyecekleri anlaşıncı, Karabekir 10 makineli tüfekle birlikte 28'inci Alay'ı da Halid Bey'in emrine gönderdi. Halid Bey'e Ruslardan kalan erzak depolarını elde etmek vazifesiyle birlikte, "Müfrezenizle Sansa ve Cebice Boğazları'nın doğu medhallerini set ederek ve Kötür Köprüsü-Piris-İncedağ-Mırzalık Komu hattını keşif ve tarassut ettirmek" emrini de verdi. Sansa Müfrezesi kumandanı Yarbay Halid Bey, verilen emirleri harfiyyen yerine getirerek 19 şubatta Kâzım Karabekir'e şu raporu gönderdi:

"Bican ve Kargın işgal olundu. Kötür Köprüsü de bugün işgal olunacaktır. Ermeniler buradaki ambarları yakarak, Mamahatun'a (Tercan) çekilmişlerdir. Dördüncü Kolordu mıntikasından çekilen Ermeni kuvvetlerinin (ve emir altında olmak istemeyen, dolayısıyla kaçan, başıboş) Dersim Milisleri'nin) de uğradıkları köyleri çekirge âfetine maruz kalmış bir tarla manzarasına koyduklarından iâşede müşkülât çekiliyor."⁽¹³⁾

Bu iâşe problemi Kâzım Karabekir'in hiç hoşuna gitmedi. Bu zorluk yüzünden de Sansa Müfrezesi lağvedildi.

Herşeye rağmen Erzurum'a doğru yol açılmıştı. 480 milis ve 140 Nizamiye efradı mevcudundaki Halid Bey'in Batı Dersim Milisleri fırka süvarileriyle takviye olunarak müsait bulurlarsa Mamahatun'u işgal edecekti. Kâzım Karabekir'in bu anlamda verdiği emir üzerine 22 şubatta sabahleyin saat 10'da Halid Bey'in kendi müfrezesi,

(13) Kâzım Karabekir, Doğu'nun Kurtuluşu, s. 99.

9'uncu ve 36'ıncı Tümen süvari bölükleriyle Mamahatun'u işgal etti.⁽¹⁴⁾

Mamahatun (Tercan)'u emniyette bulundurmak ve aynı zamanda Erzurum istikametine sürülecek keşif kollarımızı himaye etmek üzere 25 şubatta 9'uncu Tümen kumandanına Kâzım Karabekir verdiği emirde kısaca şöyle diyordu: "Halid Bey, müfrezesini bir taburla daha takviye ederek Mamahatun'un 6 km. doğusundaki Çınar Komu ve kuzeyindeki Vartik-Pekeriç hattını kolordu emniyet hattı olarak tutunuz."⁽¹⁵⁾

29 Şubat 1918'de 9'uncu Tümen kumandanından gelen cevaptan 9'uncu Tümen'in tertibatı içinde Halid Bey müfrezesinin ileri kıt'aları Tilki Tepesi-Karabıyık-Yukarı Kağderiç hattında bulunarak, İkinci Kafkas Kolordusu'ndan gelecek süvari olayının Aşkale'ye varması sırasında Birinci Kafkas Kolordusu emrindeki 28'inci Alay'ın Yeniköy mıntikasına yaklaşmasına intizaren Karabıyık doğusuna keşif kolları göndereceği anlaşıyordu. Ayrıca Halid Bey'in emrine 28'inci Alay'ın cebel takımı da verilecekti.⁽¹⁶⁾

Erzurum'a doğru yaklaşılırken 7 martta Karabekir'in emriyle 2'inci Avcı taburuna mukabil Cıdari'de bulunan 84'üncü tabur da Halid Bey'in emrine verilmişti.⁽¹⁷⁾

10 martta Ermeniler işgal etmiş oldukları 30 km'lik bir cephenin her iki tarafından kıt'alarımıza taarruza

(14) Aynı eser, s. 100.

(15) Aynı eser, s. 105.

(16) Aynı eser, s. 111.

(17) Kâzım Karabekir, Doğunun Kurtuluşu, s.123

geçtiklerini Kazım Karabekir, sağ kanatta bulunan Halid Bey'den telefonla öğrenmişti.

Yukarıda da arz edildiği gibi Erzurum'a ilerleyişte çok gerekli olduğu için telefon direklerinin dikim ve kontrolü Halid Bey'e tevdi edilmişti. Ondan sonra Halid Bey müfrezesi devamlı olarak Kâzım Karabekir'in karargâhına bağlı idi. Zâten Ermeni saldırısını Karabekir tarassut yerinden göremiyordu. Bu taraf hakkında malumatı hep Halid Bey, anı anına telefonla komutanı Karabekir'e bildiriyordu.

Yine aynı 10 mart günü 3 Tabur ve 4 dağ topundan mürekkebe olan Halid Bey müfrezesine iâşe ve cephaneye göndermek zorluğu da ortaya çıkmıştı. Çünkü Halid Bey müfrezesini beslemek ve mühimmat göndermek kar çokluğundan ötürü pek zorlaşmıştı. Oysa Ordu Komutanlığı Karabekir'e, Halid Bey'in bulunduğu tarafa doğru çok askeri sevk etmesini istemişti. Bu emir gereği şayet bu tarafa daha çok kuvvet gönderilmiş olursa idi, bu kuvvetlerin beslenmesi daha çok problem olacaktı. Hatta Aralık 1914'teki Sarıkamış Harekatı'nda açlığın da etkisiyle donan askerlerimizin noksan gıda almalarının etkisiyle de çoğalan telefathı burada da gerçekleşecekti.⁽¹⁸⁾

Tecrübeli kumandan Kâzım Karabekir, Ordu Komutanlığı'ndan gelen bu anlamdaki emri yerine getirmemekle, özellikle ağır davranması Sarıkamış faciasına benzer bir zayıflığın tekrerrürünü önlemiş oluyordu. Halid Bey'e gelince: O, himayesindeki askerlerin beslenmesinde herhangi bir zorluk görmemişti. Çev-

(18) Aynı eser, s. 134.

redeki Türk köylüleri Halid Bey gibi babacan bir komutanın Mehmetçiğine malı gibi canını vermeye de hazır. Çünkü Halid Bey gittiği her yer, uğradığı her köyde karşılaştığı halka o denli güven vermiş, candan dostluk, yürekten ahablık kurmuş, sevilmişti ki, o ve askerlerinin açlık problemi olmamıştı. Bu muhabbetledir ki, bugün Doğu'da Erzincan, Erzurum, Kars, Ardahan ve Artvin yörelerimizdeki onu gören yaşlılar, adını duyan gençler rahmetle ve mutlaka bir hatırası ile yad ederler.

Erzurum'a doğru ilerleyişte çetin kış şartları sebebiyle, ordumuz anayoldan ilerliyorken, bu yolu bırakıp Sipikör tarafından bir yürüyüş veya çevirme işine girişen Halid Bey, Erzurum'un berisindeki Cınis Köyü'nde orduya katıldığı zaman yanında ancak bir kaç kişi kalmıştı. Başında bulunduğu birlik soğuk ve don yüzünden epey zayıat vermişti. Böyle olmakla beraber Erzurum'un kurtarılmasına çok az bir vakit vardı.⁽¹⁹⁾

11 martta Erzurum müstahkem mevkiine taarruz edilirken saat 12.30'da şiddetli piyade ve makineli tüfek ateşlerinin işitildiği Halid Bey idaresindeki sağ kanattan başarı haberleri gelmişti.

Halid Bey müfrezesi Kayalı (Kalaylı) Deresi kuzeyinde ve Süngerîç Tepesi'ndeki Ermeni kotalarını mevzii çevirmelerle mağlup etmişti. Düşmana 100 ölü verdirilmiş ve iki topla birçok silah ve etlik hayvanı da ganimet almıştı.⁽²⁰⁾

(19) Fahri Belen, Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi, c. IV, Ankara 19966, s. 208; Ş. Süreyya Aydemir, Suyu Arayan Adam, (7. Baskı) İstanbul 1979, s. 121.

(20) Kâzım Karabekir, Doğu'nun Kurtuluşu, s. 138.

Sağ Kanatta görevli Halid Bey'in ve idaresindeki müfrezenin üstün başarısına rağmen cephaneleri bitmişti. Kar çok, soğuk da fazla olduğundan hareketleri pek çok gecikmekte idi.

Nihayet, Erzurum kuvvetlerimiz tarafından işgal olundu. Akabinde de Halid Bey, müfrezesiyle saat 07'de Harput Kapısı'ndan girerek Erzurum'un doğusundaki Kars Kapısı'nda 9. Tümen kıtaatına katıldı. Şehrin içindeki direnenleri ve cesetleri temizleme işini de Yarbey Halid Bey yürütüyordu.

12 mart Erzurum'un kurtuluş gününde Halid Bey'in faaliyetleri hakkında Kâzım Karabekir diyor ki: "İşlerimiz bittikten sonra telgrafhanenin bulunduğu 9'uncu Tümen karargâhına gittim. Taşhanlar buraya daha yakındı. Taşnak (Ermeniler)'ların çoğu da burada idi. Halid Bey, Dersim Milisleriyle buraları temizlemeğe çalışıyordu. Fakat az zayıatla bu işi başarabilmesi kolay oluyordu."⁽²¹⁾

Taş Mağazalar'a sığınan bol cephaneli Taşnak fedailerini Yarbey Halid Bey müfrezesinden milisler ancak 14 mart günü temizledi. Burada öldürülen çete mensupları 46 Ermeni ve 5 Gürcü idi.⁽²²⁾

Erzurum'un kurtuluşundan sonra, Doğu Dersim Milislerinden buraya kadar gelen 200 kişi 13 martta; 35 kişiden ibaret kalan Batı Dersim Müfrezeleri mensupları da 14 martta nakdi mükafat verilerek terhis edildiler.

(21) Aynı eser, s. 149.

(22) M.F. Kırzioğlu, Kâzım Karabekir, Ankara 1991, s. 92.

Ermenilerin Erzurum'da büyük bir kıyım ve vahşet yaptığını gerek Kâzım Karabekir ve gerekse o zaman Erzurum'da bulunan Rus subayları raporlarında yazmışlardır. Ayrıca o zaman Ermeni mezalimi görmüş. Erzurum köylerinde yapılan kazılar bu zulümleri doğrulamıştır. O günleri görmüş yaşlılarımızın anlattıkları da içler acısıdır.⁽²³⁾

(23) O günlerde Erzurum'da Ermeni zulmüne şahit olan yaşlılarımızın birkaçının ifadelerini aşağıya alıyoruz:

- 1- 1312 (1896) doğumlu Tufan kızı Fadime'den olma Sarıkamış Handere Köyü'nde oturur Seyyare Yıldız'ın anlattıklarının Erzurum'la ilgili yerleri: "...Dizimizin üstünde yağmış karlara bata bata Erzurum'a gittik. Şimdiki Taş-Mağazalar kan se-
linden görünmez olmuştu. Erzurum Ulu Camii'nde "kavurma var" dediler. Biz de gidip alalım, dedik. Bir de ne görelim. Kavurma diye Türklerin etlerini tenekelere doldurmuşlar. Tenekeler kulak, burun, parmak dolu... Ve pişmiş kelleler. Meğer alalım diye gittiğimiz bizim insanlarımızın pişmiş etleriymiş..."
- 2- Sarıkamış, Gecikmez Köyü'nden Süleyman oğlu Gülizar'dan olma 1305 (1889) doğumlu Veli Köse'nin o günlerdeki Erzurum'u anlatışı: "...Köyümüzden Erzurum'a kaçtık. Erzurum'da, Ermeniler beni yakalayarak, önlerinde katıp götürdüler. Kars-Kapısı'nda, bir kışlaya gittiğimizde kışla dolusu Müslüman ahâliye karşılaştım. Ertesi sabah bizi çalıştırmak için Deveboynu'na götürdüler. Akşam bizi tekrar Erzurum'daki kışlaya getirdiler. Bulunduğumuz odanın bir penceresi vardı. Buradan dışarıyı görebiliyorduk. Buradan dışarıya göz atarken sayabildiğim 8 tane Ermeni şafak vakti bulunduğumuz yere yayılım ateşine başladılar. Demek ki benim ecelim gelmemiş. Meğer bu arada bizim asker Erzincan-Kapı'dan şehire dolmuş. Ermeniler, Türk askerinin geldiğini anlayınca o şekil bizi bırakıp kaçmışlardı. Askerlerimizin yardımıyla, kurşunlandığımız kışlaya sağ olanları çıkarmak için baktık. Ki o koca kalabalıktan ancak 30 kişi sağ çıktı..."

Erzurum'un kurtarılmasından sonra, "Erzurum Mevkii Kumandanlığı" vazifesindeki Halid Bey de, Kafkasya'ya gitmek isteyen diğer birkaç subayla birlikte 17 martta Trabzon'a gitti.

Yeri gelmişken şu hususu hatırlatmada yarar vardır. O zamana kadar buyruk dinlemez Dersim Milisleri'nin Erzurum'a kadar gelerek böylesi bir görev üstlenmelerinde Halid Bey, en birinci sebeptir. Bu O'nun yöre halkını ne olursa olsun yanına çekmede, devletten

- 3- Atife'den olma 1320 (1904) Erzurum doğumlu İbrahim oğlu Halil Gökmen'in Erzurum'daki Ermeni zulmü ile ilgili söylediklerinden: "...Ermeniler bu şekilde 6-7 ay rastgeldiklerini keyfi olarak öldürüyorlardı. Ayrıca Bit-Pazarı'nda tavuk ve kuş satılan bir "Tavuk Meydanı" vardır. Orada nice İslâm kadınlarının memeleri kesik, erkeklerin tenasul uzuvları koparılmış vaziyette gördüm..."
- 4- 1327 (1811) Erzurum doğumlu Dede Mahmut oğlu Mehmet Gökalp'in Erzurum'un alınış günü ile ilgili ifadesinden: "...O zaman Erzurum, Yukarı Hasan-ı Basri Mahallesi'nde oturuyorduk... Ordumuzun Aşkale'ye geldiği haberi ulaşınca Ermeniler vahşetlerini daha da artırdılar. Birgün saat 10-11 civarında Yüzbaşı Dadaş Kemal, çarpışarak mahallemizi kurtarılmıştı. Borazancı Hüsnü Çavuş, "korkmayın, ordumuz Erzurum'a girdi, diye bize müjde vermişti. Sonra askerleriniz ile şehrin içini taramaya başladık. Nice insanımızı doğrayarak, kaçmışlardı. Ölülerimizi toplarken bileklerimiz kadar kan içinde kalmıştık. Sonra Mahallebaşı'ndaki Sabunhane'ye gittik. Oradakiler de hâkeza kafalar kesilmiş, atılmıştı. Her yer üstüste ölü yığını dolu idi. Kıyamet gibi insan, yakınlarını ağlaya ağlaya arıyorlardı. Bütün bunları bizzat gözlerimle gördüm. Benim de iki abimi, iki dayımı öldürmüşlerdi. Ninemi de gözümlün önünde yaktılar..." (Fazla Bilgi için Bk. Gürsoy Solmaz, Görünlerin Diliyle Erzurum-Sarıkamış-Kars'ta Ermeni Zulmü, (1918-1920, Van 1995).

yana olmalarını sağlamadaki başarılarından biridir. Zaten Halid Paşa, o şartlarda halk arasındaki dağınıklık ve teşkilâtsızlığı hemen gidermede ve onlarla en iyi işbirliği sağlamada pek kaabiliyetlidir.

Bu anlamda Dersim Milisleri ile ilgili olarak Halid Paşa'nın başından geçen bir olayı aktarıp, ordumuzun 1918 ilkbaharındaki harekâtına Halid Bey'in dahil olduğu hatlarıyla devam edeceğiz. Prof. Dr. Haluk Çay'ın bizzat yaşayanlardan dinlediği hatıra şöyledir: "...1916 yıllarında (Sarıkamış felâketimizden sonra) Ruslar Erzurum'u geçip Erzincan'a girerken Kemah Boğazı yöresinde Yarbay Halit, derenin karşı tarafına geçmesi gereken, emrindeki Ovacık Zaza milislerine köprüden değil, sudan geçmelerini emreder. Aşiret liderlerinden biri "Köprü varken neden çaydan geçiyoruz?" diye direnecek olmuş. Halid Bey ise onu aşiretinin önünde emrini dinlemediği için vurmuştu. Bunun üzerine aşiret kuvvetleri arasında hoşnutsuzluk başlar. Daha sonra köprüden geçmesi için bir merkebi köprüye sürer. Merkez köprüünün ortasına gelince köprü havaya uçar. Köprüünün Ruslar tarafından dinamitlendiğini anlayan aşiret milisleri: Sen gerçekten komutansın, bizi imhâdan kurtardın. Ancak aramıza kan girdi. Artık bize komuta edemezsin. Ancak bize düşmanı göster, biz savaşalım" derler. Sonradan Halid Paşa, aşiret milislerine komuta ederek cepheye sevkettiğinde uzaktan asker elbiseli, ellerinde silah olan bir kalabalık görüldüğü ve Halid Paşa'ya; "Sizin bu kadar askeriniz var iken neden bizi topladınız? Biz Ermenilere karşı evlerimizi koruyacaktık."

Bunun üzerine Paşa (gerçi o zaman Paşa değil) milisleri uzaktan gördükleri görüntünün yanına götürür. Bunlar içlerinde aynı aşiretten milislerin de bulunduğu soğuktan ellerindeki silahlarıyla birlikte cephede donmuş kuvvetlerimizdir. Bundan hem üzüntü duyan ve hem de utanan aşiret kuvvetleri Paşa'dan özür dilediler ve düşman takibine geçtiler."⁽²⁴⁾

Halid Bey, bu mücadeleler esnasında yaralanarak tedavi için bilahare Avusturya'ya gidecek, sonra da dönüşünde 10 Mayıs 1917'de yine bu cephede görev alarak, Kâzım Karabekir emrinde bulunacaktır.

1917'de göreve başlama yeri olan Dersim (Tunçeli) ve o havali halkı şahsi yiğitlik ve kahramanlığa aşık insanlardı. Bölge Türklüğünün bu soylu yapısının iyi bilinmeyişi geçmişteki yönetimlerin birçok hata işlemesine sebep olmuştu. Halid Bey, onların psikolojisini iyi bildiğinden kendileriyle hemen çok yakın bir dostluk kurdu ve Koçkiri Aşireti'nin ünlü lideri Seyyit Rıza'yı kendisine muavin yaptı. Halid Bey, burada iki sene iki aylık hizmeti içinde Birinci Dünya Harbi'nin en mühim milis kuvvetlerini kurmuştur. O tarihlerde Tunçeli'nde jandarma komutanı olarak bulunan Halid Bey'in, yakın dostu Hamdi Bey, yaptığı bir açıklamada daha sonra çıkacak olan Dersim olayları için "Halid Bey çapında bir kumandan, Dersim'de kalmış olsaydı; ne ayaklanma, ne isyan asla bahis mevzuu olmazdı. Dersim halkı ayaklanmaya icbar edilmiştir. Buna ait vesikamız vardır."⁽²⁵⁾ diye bir açıklamada bulunacaktır.

(24) M. Haluk Çay, Yaşar Kalafat; Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kuvay-i Milliye Hareketleri, Ankara 1990, s. 62.

(25) Cemal Kutay; Halid Paşa Ali Çetinkaya Vuruşması, İstanbul 1955, s. 10.

Türk-Kürt ayrımına şiddetle karşı olan Halid Bey, Kürtler'in de Türkmenler kadar Türk olduklarına inanan bir kumandandı. Kürt diye adlandırılan bölge halkının etnik muhteva itibariyle de Türk oldukları gerçeğine samimiyetle inanan Halid Bey, "Kürt" tabirine de fena halde sinirlenmekte idi. Bu konuda yaptığı çeşitli konuşmalarda da, yöre halkının etnik kimliği için, "Bunlar İranla uzun zaman hem-hudut olarak ve daha sonra Safevî harekâtı sırasında, İran'ın tesiri altında bırakılmış, Türk oymaklarıdır. Bunlar bizden daha saf Türklerdir. Kürt ne demek? Kendi ihmal ve teseyyübümüzü bu masum insanlara günah olarak mı yükleyelim?" derdi. (26)

Yine bilindiği gibi Halid Bey, Tunçeli Komutanı olarak işe başladıktan sonra, buradaki kuvvetlerle Erzinan, Mamahatun ve Erzurum'u düşmandan kurtarıncaya kadar, bölgede en ufak bir serkeşlik ve haydutluk olmadı. Bu dik başlı Türk oymakları O'na kuzu gibi itaat ettiler ve emrinde kahramanca muharebeler yaptılar. Bölge halkı etnik köken olarak Türk olduklarının şuûrundaydılar.

Halid Bey'in ölümünden bir hafta sonraki Şeyh Said isyanına itilmelerinde masum olduklarını bir ara Halid Bey'in yardımcısı olan Koçkiri Aşiret Reisi Seyyit Rıza seviyesinde açıklayan mektupların varlığı bilinmektedir. (27)

(26) Cemal Kutay; Aynı Eser, s. 100-101.

(27) Yaşar Kalafat, Şeyh Said İsyanı, Ankara 1992, s. 95.

Halid Bey, bütün Tunçeli aşiretleri üzerinde büyük bir nüfuz sahibi olmuştu. Aşiretlerden oluşturduğu milisleri mutlak askeri disiplinle yetiştirdi. Çoğu atlı, savaş kabiliyeti mutlak, yiğit vatan çocuklarının meydana getirdiği bu gönüllü alaylardan oluşan Kuva-yi Milliye gücü Başkomutanlığın emrini beklemeden harekete geçip önemli başarılar sağlamışlardı. Safında savaşa girdiğimiz merkezi devlet cephesi yıkılmak üzere idi. Halid Bey, umumî vaziyeti asla nazara almadan, kendisinin şahsen teşkil ettiği ve bölge aşireti gençlerinden meydana gelen milislerini, bir anda ileri sürerek birbiri ardınca Erzinan, Mamahatun ve Erzurum'u düşman istilasından kurtarmada Kâzım Karabekir'den sonraki isim olmuştur. Bundan sonradır ki artık Halid Bey ismi bütün çevrede hürmetle anılmıştır. Saygınlığı ve başarıları ile Halid Bey aşiretimiz halkı arasında efsaneleşmiştir.

Bu anlamda Halid Bey, şahsı ile bütünleşen görevlerini âdeta imanının bir vecibesi yapan bir kimsedir. Komutanlık yaparken sadece asker ve sadece muharebe yöneten değil, aynı zamanda zekâ ve dirayetiyle çevresindeki halkın psikolojik yapı ve potansiyeli ile bir bütünlük de sağlamıştır. Milis oluşturma yeteneği üstün olup, cesaret isteyen gerilla türü savaşlarda başarılıdır. Aşiret gençlerinden meydana getirdiği birliklerle büyük başarılar elde etmesi de bundandır. Bu sebeple Millî Mücadelede cesareti ve fevkalade başarısı ile terfi edenlerden biri olmuştur.

Şimdi O'nun Erzurum'dan sonraki Sarıkamış, Kars civarındaki faaliyetlerine geçebiliriz.

ERZURUM'UN KURTULUŞU'NDAN SONRA

Erzurum'un kurtarılmasından sonra 13 martta Ha-sankale, 5 nisanda Sarıkamış ve 25 nisanda Kars kur-tarıldı. 15 Mayıs 1918'de "Gümrü Muharebesi" başladı ve kısa zamanda Ermeniler'i mağlub ettik.⁽²⁸⁾

Öte taraftan 10 martta Hopa'yı kurtarmış olan or-dumuz, oradan ilerleyerek Borçka, Artvin ve Savşat'ı alıp Ardahan sınırına dayanmıştı.

Bu arada ileride şerefli bir sulh yapabilmek ümidiyle İran'ı ve Maveray'ı Kafkas (Kafkas Ötesi)'i elinde tutmak isteyen Enver Paşa, 17 Mart 1918'de Erzurum'dan ay-rılarak Trabzon'a gitmiş olan Halid Bey'i rütbesi kay-makam (yarbay) olduğu halde yeteneklerini düşünerek, bu yöredeki Üçüncü Tümen'e kumandan olarak tayin et-mişti.

Ardahan ve Ahıska'da büyük mücadele örneği veren mühendis Osman Server (Atabek) Bey, eşraftan ar-kadaşlarını mart sonlarına doğru Hopa'da bulunan Halid Bey'e temsilci gönderip, 8. Müslüman Alayı ve çetelerle Ahıska ve Ardahan'ın yerli Türkler elinde ve ordumuzu beklemekte olduğunu duyurdu.

(28) Kâzım Karabekir, Doğunun Kurtuluşu, s. 490.

O sırada 3 nisanda Ardahan, 4 nisanda Posof'u ala-rak Ahıska toprağına girdiğimizden 8. Müslüman Alayı'nı, 3'üncü Tümen'in çekirdeğı olarak eline alan Halid Bey, İngiliz-Rus anlaşması ihtimaline binâen stra-tejik ve ikmal itibariyle önemli olan Ahıska'yı Server Bey'le işbirliği yaparak, dayanmaya çalışan üstün düş-man kuvvetlerine rağmen nisan ayı başlarında zaptetti.

Ne yazık ki bu zaferler Birinci Dünya Harbi'nin genel gidişatını değiştirmeyecektir.

Bilahare imzalanan Mondros Mütarekesi'nden sonra Halid Bey, ordumuz geri çekilince Tortum'a geri çe-kilecektir.

30 Ekim 1918'de imzalanan uğursuz Mondros Mü-tarekesi ile henüz altı ay önce anavatana kavuşan, düş-manın millî irfandan mahrum bıraktığı, halkı askerlik yapmamış, aydınları iki elin parmaklarıyla sayılacak kadar hiç derecesinde bulunan, fakat Rus zulüm ve esa-retinde millî duygu ve geleneklerini bırakmamış, 1918 baharındaki Ermeni mezalimi sırasında da teş-kilatlanmış ve mümkün olabilen her imkânı kullanma alışkanlığını kazanmış olan Üç-Sancak (Kars-Ardahan-Artvin)'i da İtilaf Kuvvetlerine bırakmak zorunda kal-mıştık. Mütarekenin 11. ve 15. maddelerinde 24 ekimde başlanarak 6 hafta içinde buralardan Türk ordusunun batıya çekilmesi ve demiryollarının İngilizlere teslim edil-mesi hükmü vardı.

Bu durumda 9. Ordu'ya bağlı 3. Tümen'in görev böl-gesi olan Ahıska ve Acaralılar memleketlerini kesin ola-rak müdafaaya karar vermişlerdi. Bu sebeple Mond-

ros'tan bir gün evvel (29 Ekim 1918'de) "Ahıska Hükümet-i Muvakkatası" reisi Ömer Faik Bey, Üçüncü Tümen kumandanı Halid Bey'e müracaat ederek, hükümetin kuruluş gayesini açıklayıp, birtakım isteklerde bulunmuştu. Bu istekler iki noktada toplanıyordu. Bunlar:

1- Bölgede bulunan Üçüncü Tümen mümkünse askerlerini geri çekmesin,

2- Mecburen Osmanlı Hükümeti'nden koparıldığımız takdirde, kurulan hükümetin devamlılığının temin edilmesi ve bunun için de Yakup Şevki Paşa'nın yardımlarını eksik etmemesi için Halid Bey'in aracı olması idi.

Bunun üzerine Üçüncü Tümen Kumandanı Halid Bey de durumu 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki (Subaşı) Paşa'ya bildirmişti.

2 Kasım 1918'de Yakup Şevki Paşa, Halid Bey'e gönderdiği cevabî telgrafta da; Üçüncü Tümen'in Ahıska'da bırakılmasının mümkün olmadığını söyledikten sonra Ahıska ve Ahılkelek halkının hiçbir şeyden korkmayarak, kendi teşkilatlarını kurmaları ve tamamlamalarını istiyordu.

Zaten Üçüncü Tümen Ahıska'yı boşaltmak için pek acele davranmıyordu. Üçüncü Tümen Kumandanı Halid Bey, halka gerekli desteği sağladıktan sonra çekilmek niyetindeydi.⁽²⁹⁾

(29) Ahmet Ender Gökdemir, Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümeti, Ankara 1989, s. 38-40.

Türk ordusu tarafından boşaltılacak olan Batum-Ahıska-Ahılkelek-Ardahan-Artvin-Oltu-Kars-Kağızman-Iğdır-Nahcivan bölgesi halkı haklı olarak Ermeni ve Gürcü idaresine geçmekten endişe duymuşlardı. Kaderleriyle başbaşa bırakılan halk kendi kendilerini savunmaktan başka çare olmadığı için Kars Mutasarrıfı Hilmi (Ural) Bey'in ve 9. Ordu Kumandanı Harputlu Yakup Şevki (Subaşı) Paşa'nın yardımlarıyla Kars'ta "Kars İslâm Şûrâsı" adlı örgütü kurmanın müsaadesini aldılar. (5 Kasım 1918)

6 Kasım 1918'de Kâzım Karabekir de Ahıska'ya giderek buradaki olayları yakinen takip ve teşvik eden 3. Tümen Kumandanı Halid Bey'le görüşmüştü.⁽³⁰⁾

Gürcülere karşı müdafaaya kesinlikle karar vermiş olan Ahıskalılar, 3. Tümen Komutanı Halid Bey'e müracaat ederek; Ondan, "üç bin mevcutlu bir alayın emekliliklerinin yapılarak" kendilerine yardımcı olup olmayacağını sorunca, zaten askerin bölgeyi tahliyesine karşı olan Halid Bey, durumu Yakup Şevki Paşa'ya bildirmişti. Şahsî fikri bölgeyi her türlü düşmana karşı savunmak olan 3. Tümen Komutanı Halid Bey, Yakup Şevki Paşa ile gizlice anlaşarak geri çekilecek ordumuzdan aldığı top, makineli tüfeği mühendis Server (Atabek) Bey'in idaresinde kurulacak yerli milisler teşkilatı için teslim etti. Böylece Gürcülere karşı başarılı çarpışmalar yapılmıştır.⁽³¹⁾

Bu yardımlarladır ki Server Bey (1886-1962) ile eşraftan arkadaşları Ahıska'da "Ahıska Millî Şûrâsı"nı kurmuşlardı. Bu şûrânın ruhu yine Üçüncü Tümen Komutanı olan büyük millî kahraman Halid Bey'di...

(30) Kâzım Karabekir, İstiklal Harbimiz, s. 5.

(31) Ahmet Ender Gökdemir, A.g.e., s. 42.

KARS MİLLÎ ŞÛRÂSİ VE ARDAHAN KONGRELERİNDE HALİD PAŞA

"Kars İslâm Şûrâsı"nın kurulmasının izni alınınca, hemen sancak ve kazalara telefonla haberler gönderildi. 9 gün sonra Oltu, Ardahan ve Kağızman Sancakları ile buralara bağlı kazalardan gelen temsilcilerle "Kars İslâm Şûrâsı"nın ilk kongresi 14 Kasım 1918 Perşembe günü yapıldı.

14 Kasım 1918 günü yapılan I. Kars Kongresi ile Piroğlu Fahrettin (Erdoğan) Bey'in başkanı olduğu 8 kişilik bir "muvakkat heyet"le Kars Sancağı'nda "Millî İslâm Şûrâsı Merkezi Umumi" adıyla bir yerli hükümet kurulup, ilçeler ile Ardahan, Kağızman ve Oltu sancakları Ahıska, Batum ve Artvin şehirleriyle ilçelerinde de şubeler açılması, yörede herkesin tanıdığı millî kahraman Halid Bey'in himmet ve kılavuzluğu ile gerçekleşmeye başladı.⁽³²⁾ Böylece merkezi Kars olmak üzere kısaca "Millî Şûrâ" denilen "Millî İslâm Şûrâsı"nın şubelerini açıp kuruluşu genişletmek için halkı uyarmaya ve birliğe çağırma işleri de yürütülüyordu.

(32) M.F. Kırzioğlu, Millî Mücadelede Kars; İstanbul 1960, s. 8; Halid Bey daha Sarıkamış Harekatımız sırasında "23 Aralık 1914'te Rusları püskürterek Ardahan'a girmiş, burada üç gün kaldıktan sonra Sarıkamış felaketi üzerine geri çekilmişti." (Fahrettin Erdoğan, Türk Elleriinde Hatıralarını, s. 73, Ankara 1954).

Mondros gereği 11 Kasım 1918'de Kars'a gelen bir İngiliz askeri hey'eti, müstahkem mevki (bizim askerî idareimizi" devir almaya başlamış ve 26 Kasım'da Kars İç-Kalesi'ni "Millî İslâm Şûrâsı"na teslim etmişti.

30 kasımda Milletvekili adıyla gelen halk mümessillerinden 60 kişi (sonradan 10 kişi daha) Kars'ta ilk "Büyük Kongre'yi yaptı. Kongre üç gün sürdü. (30 kasım-2 aralık) Cihangiroğlu İbrahim (Aydın) bu kongrede "Millî İslâm Şûrâsı" başkanlığına seçildi.

1918 Kars Büyük Kongresi Millî Mücadelemiz tarihinde ilk büyük belirti ve bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin Karadeniz-İran arasındaki sınırlarının da garantisi olmuştur.

17 aralıkta Batum'a çıkan 7000 İngiliz askeri, demiryolu ile önce Tiflis'e oradan da Kars'a gelerek Albay Tamperli yönetiminde 9 Ocak 1919'da son kolu çekilen Türk ordusunun bıraktığı Kars Müstahkem Mevkii'ne 12 Ocak 1919 günü yerleştiler.

Öte taraftan Servet Bey ve Dikânlı Hafız Bey'in kumandasındaki 500 kişilik bir çete Ahıska ve Ahıskelek'i Halid Bey'den teslim almıştı. Bu çeteciler Ermenilere karşı koymuş, Gürcülere karşı savaşmış, her iki gruba karşı başarılı olmuştu.⁽³³⁾

Ahıska Sancağı Bölgesi'nden Ahıska-Ardahan üzerinden Erzurum sınırına çekilen üçüncü tümenimizin gözde komutanı Halid Bey'in çekildiği yöredeki yaptığı teşkilatlanma, kurulmasına yardım ettiği milis gücü ve

(33) A. Nîmet Kurat; Türkiye ve Rusya, Ankara 1990, s. 587.

diğer çalışmaları, çekilmesine rağmen buralarda gözünün geride kalmamasını sağlamıştı. Bu alt yapının yardımı ve faydası ile de Halid Bey başkanlığında 8 kişilik bir hey'ed 3-5 Ocak 1919'da Birinci Ardahan Kongresi'ni yaptı, ki bu kongreyi yapan, burada konuşan, önemli kararları imza altına alan ve bu kararları gündeme getiren hep Halid Bey oldu.

Başkan olarak Ardahan Kongresi'nin açılış konuşmasını yapan Halid Bey'in bu konuşmada da belirttiği hususlar maddeler halinde bir karar altına alınarak bu kongrenin içeriğini oluşturmuştur. 3-5 Ocak 1919 tarihleri arasında yapılan Ardahan Kongresi'nin kararlarını incelersek, millet ve memleketine âşık bu insanı daha iyi anlamış oluruz.

1. Ardahan Kongresi Kararları

1- Devletimize İngilizlerin dikta ettirdiği Mondros Mütarekesi şartlarını türlü engel ve bahanelerle uygulatmamak.

2- Eldeki silahları teslim etmek şöyle dursun, düşmanlarla çarpışarak yeniden silahlanmak için her çareye başvurmak.

3- Yeni kurulmuş olan Ahıska ile Elviye-i Selâse (Üç Sancak)'yi kapsayan topraklarımızda, Boğazları açılan limanlarla önemli demiryolu istasyonlarıyla işgal edilen Anavatan'ı da kurtarmak için geniş ölçüde örgütlenip zafere ulaşınca kadar yılmadan birlikte ve feragatle çalışmak.

4- Derhal Millî İslâm Şûrâsı bölgeleri temsilcileriyle yeni bir kongre yapmak.

Ardahan Kongresi'nin yapılış tarihi ve maddeleri düşünülürse Millî Mücadele dönemindeki diğer bilinen kongrelerden önce yapıldığı gibi bir gerçek ortaya çıkar, ki bu yorumla Halid Bey'in ne kadar önemli şeyler yaptığı gibi bir sonuca varabiliriz.

Ardahan Kongresi'nin kararları çevreye duyurularak İngiliz işgalinden önce halk temsilcilerinin ikinci ve büyük Ardahan Kongresi'ne yetişmeleri istendi.

Bu kongreye Kars'tan çekilmekte olan 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'nın başkan olması ısrarla rica edildiği halde, Paşa gözlerinin rahatsızlığı ve mutlaka İstanbul'a tedaviye gitmesi gerektiğini bildirerek özür dilemiş ve bu görevi kabullenmemiştir.

Ermeni tehcirinde mezalim töhmetiyle yakalanacak olan ittihatçılardan Filibeli Hilmi, Erzurumlu Cafer (Erçıkan) ve Yenibahçeli Nail Beyler, İstanbul'da Enver ve Talat Paşalar ile son yapılan gizli toplantıdaki kararları ve şifrelerle mektupları olarak 31 Aralık 1918'de Ardahan'a gelen Köseoğlu Cafer, Hilmi ve Dr. Fuat Bey'den oluşan ortaklar, burada Üçüncü Tümen Komutanı Halid Bey'in konağında yapılan Ardahan Kongresi'nin birinci toplantısına katılmışlardı.

Hilmi Bey, İstanbul'dan Bahaeddin Şakir Bey ve Enver Paşa'nın vaktiyle yazdığı mektupları burada Halid Bey'e vermişti. Mektuplarda yazılanlar Karslı ve Batumlular ile Halid Bey'in ve çekilmekte olan ordumuzdan milliyetçi subayların karar verip gerçekleştirdiği "geçici hükümet kurma" ve teferruatına aitti.

Bu sebeple de Ardahan Kongresi'nin ilk azası Ahıska Sancağı Bölgesi'nden çekilen Üçüncü Tümen Komutanı Halid Bey'di...

Şimdi M.F. Kırzioğlu'nun "Millî Mücadelede Kars" kitabında da yayınlanan Birinci Ardahan Kongresi kararları ve gerçekleşmesi hakkında Üçüncü Tümen Komutanı Halid Bey'in kurşun kalemle yazdığı mektuba birlikte göz atalım.

Narman'dan 7 Ocak 1919'da yazılan mektup "Coculas'ta Dağlar Müfreze Kumandanı Cafer Bey'e" (Ebûlhindli Köseoğlu Cafer Erçikan) gönderilmiştir.

"Ardahan'daki kararlarımız kat'idir. İngilizlere silah vermek değil, silah almaktır. Hududa teftişe gelmekte olan İngilizlerin verdiğiniz ultimatomla silahlarını aldığınıza memnunum ve müteşekkirim. Mütemâdi muvaffakiyetinizle gözlerinizden öperim. Kemal Efendi'yi talimat almak üzere Narman'a gönderiniz. Durmuş'a (Erzurum'da Albayrak Gazetesi'ni çıkaran Süleyman Necati) yazdım, başarılarınızı gazeteye yazsın. Sıkıştırılırsa derhal size iltihak edecektir. Kumandan Kâzım Karabekir Paşa'ya (İstanbul'da bulunup Tekirdağ'daki Kolordu Komutanlığına tayin edilen) da berâya malumat bildirdim.

(Erzurum) Polis Müdürü Zeki ve Jandarma Kumandanı Ferid Beyler itimada şayan ise Durmuş'a (Süleyman Necati'ye) muavenetlerini ve takiben haberdar etmelerini bildir. Vali (Münir Akkaya) korkaktır. İleri gidemez. Hacı Hafız'a yaz: İtilaf Kulübü'nü teşkil ve devam edenleri bildirsın. Bir, ikisi kaldırılır, derhal dururlar. Şevki hakkındaki kararın tatbiki derhal lâzımdır."⁽³⁴⁾

(34) M.F. Kırzioğlu, Millî Mücadelede Kars, s. 15.

Görüldüğü gibi Halid Bey, faaliyetlerini etrafındakilere anında bildirmede ve bilgilendirmede çok seri davranmıştır. İrtibat halinde bulundukları ise en yakınındakilerden en uzağında olanlardır.

İngilizlere karşı düşünce ve kararları ise O'nu İngilizler nezdinde aranan, yakalanması istenen bir numaralı adam yapacaktır. Birinci Ardahan Kongresi'ni takiben İkinci Ardahan Kongresi 7-9 Ocak 1919'da yapıldı.

II. ARDAHAN KONGRESİ

7-9 Ocak 1919 günlerinde aynı konakta yapılan Büyük Ardahan Kongresi'ne Birinci Kongre'yi yapan kişilerden başka önemli olarak 12 halk temsilcisi de katılmış ve aynı kararları ve teferruatlı başka dört hususu da yerine getireceklerine söz verip, iş bölümü yaparak ayrılmışlardır. İlk azası Birinci Kongre'de olduğu gibi yine Halid Bey olan, İkinci Ardahan Kongresi'nde alınan kararlar şunlardır:

1- Kars şehri merkez olmak üzere bütün "Millî Şûrâ"lar temsilcilerini seçip göndererek "Cenub-ı Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkatai Millîyesi"ni kurmak üzere Kars'ta bir büyük kongre yapılacaktır.

2- İngilizlerin sürekli ısrar ve İstanbul'un baskıları yüzünden son birliklerini de Erzurum vilayeti hudutları içine çekmekte olan 9. Ordumuzdan silah ve malzeme alarak, yerli halkımızdan gönüllü toplayarak ordumuzdan gönüllü olarak aramızda kalan çavuş, onbaşı ve talimli erlerle Üçüncü Tümen'den ayrılacak su-

baylarımızın yönetiminde Ermenilerle Gürcüleri memlekete sokmayacak güçte bir ordu kurarak bunları bir elden yürütmek.

3- Trabzon'da "İstiklâl" ve "İkbâl" adıyla çıkmakta olan, Batum'da "Sada-i Millet", Erzurum'da "Albayrak" adları ile çıkacak gazetelerle millî mücadele yolunda içerdeki uyararak, dışarıdakilere de türlü yayın ve resmî belgelerle millî hakları tanıtmak.

4- Hiçbir şekilde eldeki silahlarımızı İngilizler ve ortaklarına teslim etmemek, 1914 hudutları gerisine çağılacak olan 3. Fırka ile bunun komutanı Halid Bey'in, Elviye-i Selase'ye (Üç Sancak) askeri yardım ve yönetim ve rehberliğinin devam ettirilmesi.⁽³⁵⁾

İkinci Ardahan Kongresi kararlarına uyularak yapılan 131 kişilik Büyük Kars Kongresi'nde 17/18 Ocak 1919 gecesi bütün sancak ve kaza Millî Şûrâları birleştirilerek Kars'ta "Cenubu Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkat-ı Millîyesi" kuruldu. Başkanlığına da Cihangiroğlu İbrahim (Aydın) Bey seçildi.

Anlaşıldığı gibi Halid Bey, Tortum ve Erzurum bölgelerine çekildikten sonra da Millî-Şûrâ'ya çok büyük yardımlar yaparak, ordumuzdan gönüllü bıraktığı subay, çavuş ve erlerle Millî-Şûrâ kuvvetlerini teşkil eden yerli halkımızın iyi bir askerî talimle yetişmelerini sağlamıştır.

Böylece, Ahıska-Ardahan üzerinden Erzurum sınırına çekilen Üçüncü Tümen'in kahraman kumandanı Halid Bey başta olmak üzere, ordumuzdan fikir ve si-

(35) M.F. Kırzioğlu, Millî Mücadelede Kars, s. 10.

lahça yardımlar gören ve 34 sancak ile kuzeydeki Türklerin doğudaki Ermenilere ve kuzeyden Gürcülere karşı millî varlıklarını koruyup haklarını tanıtmayı gözetan "Millî Şûrâ" teşkilatı aralık 1918 sonunda buralardaki mülkî ve askerî idareyi eline almış ve İngiltere Kafkasya Mümessilliği'ne de varlığını tanıtabilmek için topladığı 131 kişilik Büyük Kongrede 17/18 ocak gecesi "Cenubi Garbi Kafkas Muvakkat-ı Millîyesi" adını alarak ve bayrak olarak da yine millî bayrağımızı kabul etmişti.

Halid Bey'in askerlerini Erzurum sınırına çekmesine rağmen Millî Şûrâ dahilindeki yerlerden Göle'yi korumak için yazdığı bir emir bu bitmez tükenmez enerjiye sahip kumandanın günümüze kadar gelen bir belgesidir.

28 Ocak 1919 tarihli mektup Oltu, Coculas'taki Cafer (Erçikan) Bey'e yazılmıştır, ki şöyledir:

"Gözlerinden operim. Ardahan'da verilen karar katedir. Buna her zaman devam edeceğim. Hududa bıraktığım iki cebel topu, iki mitralyöz, elli tüfek ve elli sandık cephaneyi Hâfız Arslan'ı gönderip teslim alınız. Bu topların cephanesi Oltu'da pek çoktur. Oradaki bombalarıda bir merkez seçerek depo ediniz. Mertçe, kahramanca düşmanlara karşı vazife-i tehdide devam ediniz. Sıkıştığınız zaman hududu geçersiniz. (Erzurum toprağına geçersiniz) Talimat verilmiştir. Size (emrimdeki erlerden) yirmi kişi seçip göndereceğim. Ben Erzurum'a gidip arkadaşlarla bilmüzakere orada da karar alacağım. ("Müdafa-i Hukuk Cemiyeti" şubesi açtırma yolunda teşebbüs) Senin ve arkadaşların gözlerinden operim."⁽³⁶⁾

(36) M.F. Kırzioğlu, Millî Mücadelede Kars, s. 25.

O günlerde Erzurum'da Mondros Mütarekesi'ni müteakip gizli bir teşkilat kurulduğu ve Halid Bey'in de bu teşkilatla ilgili olduğu bir sır gibi kulaktan kulağa fısıldanıyordu.

Erzurum'da "Albayrak" Gazetesi sahibi Süleyman Necati bir teşkilat kurmak için teşebbüslerde bulunurken, bu teşkilata ilgi duyanları "daha ziyade cesaretlendirmek için Miralay Halid Bey'in Oltu'da bulunduğunu ve her surette kendisine dayanabileceğini" söylüyordu.⁽³⁷⁾

Bu durumda, Erzurum'da kurulacak "Müdafaai Hukuk" teşkilâtı ne kadar kuvvetlenirse kuvvetlensin, ordunun müzahareti temin edilmeden tam bir başarıya varılmazdı. O tarihlerde Erzurum'da bulunan subaylardan pek çoğu bu cephede yıllarca çarpışmış, eşsiz yigittikler göstermişlerdi. Her türlü feragat ve fedakârlıklar sonunda uğranılan millî felâket, bunların üzerinde çok müteessir olmuştu. Hele çeşitli canavarlıklarını gözleriyle görmüş oldukları Ermenilerin, bu bölgede kuracakları egemenliğin nasıl bir afet olacağını düşündükçe, ölümü bu akıbeti görmeğe tercih ediyorlar ve günden güne gelişen müdafaai fikrini sempati ile karşılıyorlardı. Ancak Mondros Mütarekesi itilaf devletlerinin bu valiyetleri işgal için her bahaneye açık kapı bıraktığından kumanda mevkiinde bulunanlar, bu ihtimali göz önüne alarak meydana çıkmak istemiyorlardı. Bu işte açık olarak yalnız Miralay (albay) Halid Bey ortaya atılmıştı. Gerçi Halid Bey'in Ardahan ve civarındaki halkı teşkilatlandırdığını

(37) Cevat Dursunoğlu, Millî Mücadelede Erzurum, Ankara 1946, s. 27-28.

da herkes biliyor ve söylüyordu. Zaten mütareke sonrası Erzurum'da kurulan "İstihlas-ı Vatan" cemiyeti adına yapılan muharebeyi "Albayrak" sahibi Süleyman Necati, sınır boyunda bulunan Halid Bey ve Ebülhiddili Cafer (Erçikan) ile uzun uzadıya konuşmuşlardı. Fakat Müdafaa-i Hukuk resmen teşekkül edince, "İstihlas-ı Vatan'ın teşekkülünden vazgeçilmişti."⁽³⁸⁾

İşte bu çalışmalar sırasında Halid Bey ve arkadaşları "İstihlas-ı Vatan Cemiyeti" haberleşmelerinde kolaylık olsun diye kendileri için takma isimler dahi tesbit etmişlerdi. Bu meyanda Halid Bey'in müstear ismi "Şahin"di.⁽³⁹⁾ Zaten Erzurum'da millî bir teşkilatın kurulmasına çalışanlar, yöre halkının silahlı müdafaai fikrine sahip olduklarını bilmekle beraber, "her şeyden önce orduda adı sanı belli bir başın bulunması gerektiğini belirterek, bu başın da cesur bir asker, atılğan vatansever olan miralay Halid Bey'in olabileceğini söylüyorlardı."⁽⁴⁰⁾

Erzurum'daki atmosfer böyle iken karargahı Narmen'da bulunan Halid Bey'in Kars Millî Şûrâ idaresine askeri yardım niteliğindeki başka bir emrini aşağıya alıyoruz.

Kurşun kalemle 11 Şubat 1919 Salı günü Gazanfer Köyü'nde müfreze kumandanı olan Cafer (Erçikan) Bey'e yazılan belgede şu hususlara yer verilmiştir:

(38) Cevat Dursunoğlu, Millî Mücadelede Erzurum, s. 41, 59.

(39) A. Önder Gökdemir, Cenûb-ı Garbi Kafkas Hükümeti, s. 82.

(40) Cevat Dursunoğlu, A.g.e., s. 28. (O günlerle ilgili yazdıklarında C. Dursunoğlu Halid Bey'in rütbesini miralay yani albay olarak yazıyor ki, doğrusu yarbay olması gerekir. Çünkü albaylık rütbesine 1920'de Kars'ın alınışından sonra yükselmiştir.)

"1- Kars'ta Elviye-i Selâsiyye Şûrâlar hükümeti teşekkül etmiş ve riyasenide Cihangiroğlu İbrahim Bey tayin ve intihab edilmiştir.

2- İbrahim Bey emr(u) kumandasında (yerlilerden) bir alay teşkil edilmiş ve alay kumandanlığına (Halid Bey'in emriyle Harputlu) binbaşı Lâtif Bey tayin kılınmıştır. Karargah (demiryolundan ve dolayısıyla İngilizlerin eli yetiyeceği yerden uzak bulunan) Ardahan'da ittihaz edilmiştir. Müfrezenizle müsellehan perşembe (13 şubat) günü Ardahan'da Lâtif Bey'e iltihak edeceksiniz. muhafız olarak karargahta (Oltu-Ardahan arasında Gazanfer Köyü yakınındaki ormanda, orman koruyucuları için yapılmış içi peçli/duvara gömülü tuğla sobalı büyük bir koğuş ile tavlardan ibaret yerde) beş kişi bırakınız. (Binbaşı) Lâtif Bey'in emrinde (yine Üçüncü Tümen'den) yüzbaşı İhsan Şevket ve Sâmî Beyler ile mülazim Hurşid ve Adil Beyler emr ü Ahıskalı Server (Atabek) Bey tayin kılınmıştır.

3- Kars'ta Şûrâ Reisi İbrahim (Aydın) Bey, Ardahan'a hareket etmiştir. Karargahtan (Narman'dan) da (binbaşı) Lâtif Bey bugün (11 Şubat 1919 Salı) hareket etmiştir. Ardahan'da içtima ederek, iltihakınızı fırkaya bildiriniz. Lâtif Bey'e talimat verilmiştir."⁽⁴¹⁾

Üçüncü Tümen Kumandanı Halid Bey'in Göle tabur komutanına 8 Nisan 1919'da yazdığı diğer bir mektup emri de şöyledir:

(41) M.F. Kırzioğlu, Millî Mücadelede Kars, s. 28-29.

"1- Gerek size ve gerekse Kemal Efendi'ye arazi üzerinde gösterdiğim mahallerde olmak üzere tahkikatın sür'atı icrası ve tahkimat işlerinde silahsız ahâlinin dahi istihdamı, gece tertibatına lüzum derecesinde ehemmiyet verilmesi, ma'ahaza eliniz altında ve Sinot (Göle merkez bucağına bağlı köy) kâfi miktârda ihtiyat kuvveti bulundurulması ve bütün bu işlerin icra ve ikmâlinden sonra Teterkoş'a avdet edilmesi lazımdır.

2- Teterkoş'a bulunan otuz silahlı (nizamiyeli) nefer emrinize gönderilmiştir."⁽⁴²⁾

Yukarıda arz edilen mektuplar Halid Bey'in nasıl cansiperane bir gayretle çalıştığının da belgesidirler.

Mart (1919) sonlarında Gürcülerin Ahıska ve Ahıl-kelek'i istila ettikten sonra Poskov sınırına dayanmaları üzerine nisan başlarında Cihangiroğlu İbrahim Bey, biz-zat cepheye gitmeye karar vermişti.

İbrahim Bey, önce Göle (Merdinik)'ye uğramış, buradada 3. Fıkra kumandanı Halid Bey'le görüşmüş, ondan askerî tâlimat ve yardım almıştı. Zaten Halid Bey, bölgeden dolayısıyla Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nden yardımını eksik etmiyordu. Bu meyanda Halid Bey Gürcülerle mücadele edilen Poskov cephesine 100 kadar Rus beş açılan tefeği (Rus beşlisi) göndermişti. Burada Gürcülere karşı koyan Posof gönüllü alayının başında bulunan (Müftüoğlu Hafız) Altun Hoca⁽⁴³⁾ ile Halid Bey'in çok sıcak bir mesaisi vardı.

(42) Aynı eser, s. 47-48.

(43) Ahmet Ender Gökdemir, A.g.e., s. 130.

Bu arada 13 Nisan 1919'da İngilizler hile ile Kars'ı basıp, Millî Şûrâ'nın üyelerini tutuklamış, bir kısımlarını da Malta'ya sürmüşlerdi.

19 nisanı Ahılkelek üzerinden ileri harekete geçen Gürcüler'i Ardahan'da Dikân Köyü sırtlarında topçu ateşi ile kıran Server Bey, 20 nisanı ricat ederek, elindeki dağ toplarını Halid Bey'e teslim etmişti. Böylece Gürcülerin önünden engel kalkınca, 20 nisanı Ardahan'la birlikte Göle ve Çıldır'ı da istilâ ederek katliâm yapmada Ermenilerden aşağı kalmadıklarını göstermişlerdi.⁽⁴⁴⁾

Bu durumda Ardahan'ı istilaya gelen Gürcü ordusu önünden kaçışan silahsız köylülerin göçlerine engel olmak için Tortum'da bulunan Üçüncü Fırka (tümen) komutanı Halid Bey, Millî Şûrâ'nın Hariciye Nazırı Fahrettin Erdoğan'ı yanına çağırmişti.⁽⁴⁵⁾ Bu görüşmede Halid Bey, halkın kesinlikle yurtlarından göç etmelerine engel olunmasını istemiştir. Bunun üzerine Fahrettin Bey, Tortum ve Narman'a gidip, göç eden halka nasihat ederek memleketlerine dönmelerini istemiştir. Çünkü Ermeniler oldukça azınlıkta oldukları bu yerlerden Türk-İslâm ahâliyi kaçırarak nüfus çoğunluğu sağlamak istiyorlardı.⁽⁴⁶⁾ Bu misalde de görüldüğü gibi Halid Bey; Kars, Ardahan ve civarında millî mücadelenin direnç göstermesinde birinci derecede etkindir.

(44) Ahmet Ender Gökdemir, A.g.e., s. 130.

(45) M.F. Kırzioğlu, Milli Mücadelede Kars, s. 61.

(46) Ahmet Ender Gökdemir, a.g.e., s. 172.

İşte bu günlerde (22 nisan günü) Sarıkamış dekovili ile İngiliz yarbayı Ravlinson, yanında 10 kadar subay ve askerle mütareke şartlarını kontrole memur hey'et olarak Erzurum'a geliyordu. Bu zatın Onbeşinci Kolordu kumandanlığına vekalet eden Dokuzuncu Fırka Komutanı Erzurumlu miralay Rüştü Bey'e (İzmir suikastinde idam edilen) verdiği ültimatom yollu emirle "Tortum'daki Üçüncü Fırka Komutanı Halid Bey ve Kars Millî-Şûrâ Hariciye Mümessili (Sarıkamışlı) Fahrettin (Erdoğan) Bey'in muhafızlarla Trabzon'a gönderilip, orada bulunan İngiliz savaş gemisine teslim edilerek İstanbul'a yollanması isteniyordu"⁽⁴⁷⁾

Bu durumda Üç-Sancak yöresinde halkı Gürcülere karşı muharebeye sevk eden Halid Bey'in cepheden ayrılmasını Ordu Komutanlığı bir ay geciktirdi. Tortum'a Halid Bey'in yanına gelmiş olan Fahrettin (Erdoğan) Bey'i de Türk nüfusunun azalmaması için Ardahan ve Göle'den gelen halk göçlerini geri çevirmek vazifesiyle Halid Bey, Oltu cephesine göndererek Ravlinson Hey'eti'nin gözünden sakladı.⁽⁴⁸⁾ Bu tarihten sonra Erzurum'da ve yörede faaliyet gösterenlere İngiliz Hey'eti'ne rağmen, esas baş dayanak ve büyük yardımcı yine Üçüncü Tümen Komutanı Halid Bey'di... "Vilayeti Şarkıye Müdafai Hukuki Milliye Cemiyeti Şubesi'ni Erzurum'da açan Hüseyin Avni (Ulaş) ve "Albayrak" gazetesini çıkaran Süleyman Necati Güneri Bey bu faaliyetlerinde Halid Bey'in desteğini görmüş iki önemli şahsiyetler.

(47) M.F. Kırzioğlu, Milli Mücadelede Kars, s. 66.

(48) M.F. Kırzioğlu, a.g.e., s. 66.

Yukarıdan beri bahsettiğimiz gibi Türk-Rus-Ermeni-Gürcü savaşlarında Kuzey Doğu Anadolu'da ölümsüz hizmetler yapan Halid Bey, Doğu yöresindeki titiz teşkilatçılığı ve yakın ilgisini hiç azaltmamış bilakis artan bir sür'at ve enerjiyle aldığı tedbirler, verdiği talimatlarla kesin zafer için samimi olarak mücadele etmiştir.

Ahıska, Ardahan, Göle, Artvin, Tortum, Oltu, Erzurum, Kars gibi yörelerle çok yakın ilgisini gördüğümüz Halid Bey, 1919 mayısından 1921 yılı şubatına kadarki bir süre içerisinde Çıldır Müfrezesi'ne de çok büyük yardımlarda bulundu.

Bu arada Çıldır ve yöresinde de Ermeni ve Gürcü zorbalığı ve zulmü artmıştı.

Purutlu ve Koravelli Kâmil Ağalar ile Canbazlı İlyas Ağa, Ermeni ve Gürcü işgalinden bunalinca Oltu'ya gidip 1919 yazında Narman'daki Halid Bey ile temas sağladılar. Gerçi her ne kadar kendi çabalarıyla karşı koymaya çalışmışlarsa da amansız düşmana karşı koymada zorlanıyorlardı.

İlk etapta bu ileri gelen Çıldır yiğitlerine cephaneye veren Halid Bey, işin ardını bırakmayarak buraya devamlı olarak yardım gönderdi. 30 Ekim 1920'deki Kars'ın kurtuluşundan beş gün sonra Halid Bey, irtibat subayı yüzbaşı İhsan Nuri'yi bir mektupla Çıldır'a gönderdi. O tarihte halen resmi Gürcü işgalinde olan Çıldır'da Yüzbaşı İhsan Nuri'nin tertibiyle 600 gönüllü milis Taşköprü Köyü'nde toplandılar. Bu gönüllü yazılan kahramanlarla iki taburluk Çıldır Gönüllü Alayı kuruldu.

Kars'ın kurtarılmasıyla beraber (30 Ekim 1920) bu gönüllüler Gömrü'ye oradan da Cacur'a kadar giderek, ordu birliklerimizin yanında Ermenilere karşı savaştilar. (49)

Halid Bey, aralık 1920'de Yunan cephesine tayin edilince Çıldır Alayı'nda izinle cepheden ayrılıp evlerine dağılmıştır.

Halid Bey, yöre halkından azamî ölçüde yararlanmasını bilen bir komutandı. Bunlardan biri de Posoflu millî kahramanlardan Müftüoğlu Hafız Altun Hoca (1874-1934)'dır. Altın Hoca, Üçüncü Tümen Komutanı Halid Bey'in yanında "Tabur İmamı" olarak sekiz ay hizmet görüp, bölgeyi ve halkını ona tanıtmada müşavirlik etti.

Bu zat Oltu'da da Halid Bey'in müşaviri olarak çalıştı. 1920'de Kars kurtarılınca kadar Posoftan gizlice Onbeşinci Kolordumuz ve özellikle Narman ve Erzurum'daki Halid Bey'in istediği bilgileri güvenilir adamlarla yollayıp, Ardahan ve Ahıska'nın durumunu bildirmiştir. (50)

(49) Türk Kültürü Dergisi, sayı 126, Nisan 1973, s. 120.

(50) Aynı eser, aynı yer.

KARABEKİR'İN ERZURUM'A YENİDEN DÖNMESİNDEN SONRA

Mondros Mütarekesi'ni müteakib 31 Ekim 1918'de Birinci Kolordu karargahının lağvedildiği bildirilip kendisinin de İstanbul'a gelmesi emredilen Karabekir, İstanbul'a gitmişti. Ama, çok sevdiği Doğu halkının Ermeni ve Gürcü saldırılarına maruz kalacağını da biliyordu. Doğu Anadolu halkının da kendisini çok sevdiğini bilen Kâzım Karabekir, yeniden Erzurum'a tayin edilmesi için ısrarla uğraşarak henüz silahı ve cephanesi ile araçları alınmamış bulunan XV. Kolordu Kumandanlığına atanmıştı. XV. Kolordu yeni kurulmuştu ve 5 nisanda lağvedilen IX. Ordu'nun askerleri de buna katılmıştı.

3 Mayıs 1919 günü XV. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, Erzurum'a gelmiş, vazifeye başlamıştı. (51)

(51) Albayrak Gazetesi sahibi Süleyman Necati Güneri'nin Hatıralarında belirttiğine göre: Paşa'nın Millî Mücadele hususunda ne gibi bir tavır alacağı bilinmediğinden Kâzım Karabekir Paşa, daha Erzurum'a girmeden Halid Bey, onunla görüşecek ve eğer Paşa menfi bir tavır içindeyse, İstanbul'a geri dönmeye mecbur edilecekti. (Süleyman Necati Güneri; "Hatıraları", Türk Tarih Kurumu, El Yazması Eserler Bölümü No: 260, s. 21, 22; A. Ender Gökdemir, a.g.e., s. 79'dan naklen)

Aynı gün İngiliz Albay Ravlinson, XV. Kolordu'ya vekâlet etmekte olan Erzurumlu Miralay Rüştü Bey'e bir emirname göndermişti. Bu emirnamede Ravlinson: "Üçüncü Tümen Komutanı Halid Bey'in, Üç Sancak yöresinde halkı Gürcülere karşı kışkırtmak suçundan tutuklanarak Trabzon'a sevk edilmesini"ni istiyordu. Ayrıca Halid Bey "eğer firar edecek olursa, yerine Kolordu Kumandanvekili Rüştü Bey gidecek ve aynı cezaya çarptırılacaktı." (52)

Rüştü Bey, Ravlinson'un bu emrini hemen Kâzım Karabekir'e verdi. Karabekir, Rüştü Bey'e: "Bu heriflere değil kumandan, silah bile teslim etmeyeceğiz. Bir karış toprak da... Bilakis Üç Sancak yöresini tekrar alacağız" demişti.

Kâzım Karabekir'den naklettiğimiz yukarıdaki bilgilerden anladığımız odur ki: Karabekir Paşa'nın Erzurum'da yeniden göreve başladığı o günlerde Halid Bey'in durumu çok kritiktir. Ayrıca firarî duruma düşerse, onun yerine Kolordu Kumandan vekili Albay Rüştü Bey'in mesul tutulacağı hususudur ki, bu hal ile Halid Bey'in firarı mutlaka engellenecek ve yakın bir arkaşısı tarafından düşmana teslim edilecekti.

Halid Bey'in bu durumuna çare ve çareler bulan Karabekir olmuştur. Doğu'da "Yetimler Babası" olarak tanınan Karabekir Paşa, göreceğiz ki her halûkârda Halid Bey'den yana tavrı ile onu değil düşmana teslim etmek, bilâkis çeşitli şekillerde hararetle korumuş ve kol-

(52) Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 19.

lamıştır. Zaten O, Erzurum'da Mustafa Kemal'e de: "Emrinizdeyim" dememiş miydi?..

Bundan sonra yazacaklarımız özellikle rahmetli Kâzım Karabekir'in "İstiklâl Harbimiz" isimli eseri dahilindeki bilgilerdir.

4 Mayıs 1919'da, yani Karabekir'in göreve başladığının ertesi günü İngiliz Albay Ravlinson kendisini ziyarete geldi. Ravlinson güzel Fransızcasıyla konuşurken anlaşılan Halid Bey konusuna gelmek istiyordu. Ona kalmadı Karabekir, Ravlinson'a: "Öte-beriye aşırıca karışmak, ordunun silahları ve kumandanları toplanıyor gibi fikirler vermek günün birinde hayatınıza mal olabilir. Bu halk (Erzurumlular) pek sinirlidir. Ben hayatımı tehlikeye koyamam. Sizin de gerçeği görerek ve telkimli davranmanızı uygun görürüm Halit Bey'in yakalanıp teslim edilmesi üzerine yazdığınız yazı, halkı coşturmuş. Daha dün geldim, bana birçok halk ve subay geldi, (bu davranışınızdan şikâyetçi oldu) ilk günden işi çığırından çıkarmaya sebep olursak ikimiz de tehlikede kalabiliriz." deyince, Ravlinson biraz düşündükten sonra Karabekir'in sözlerini yerinde gördü.⁽⁵³⁾

Böylece Karabekir'in koruması sebebiyle Halid Paşa, hiçbir zaman İngilizler'in eline geçmeyecektir. Bilakis onların baş düşmanı ve korkusu olacak, Müslüman Türk halkının dar günlerinde o kanlı ve kara günlerde canla başla mücadele edecektir.

(53) Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 20.

Ravlinson'un ziyaretinden bir gün sonra 7 Mayıs günü Üçüncü Tümen kumandanı Halid Bey, telefonla Karabekir'i arayarak: "Acara eşrafı karargâhımda. İngilizler çekildi. Tümeninizden ümit bekliyoruz, diyorlar ve görüşmek için sizin de gelmenizi rica ediyorlar." dedi. Bu sözler üzerine her ihtimali düşünen, telefonun öteki ucundaki Karabekir: "Halid Bey, bu İngilizlerin bir oyunu olabilir. Beyleri hüsn-i idare edin. Siz (benimle) görüşmek üzere Erzurum'a gelin" dedi.

Bu tarihte Halid Bey'in tümeni Oltu'ya karşı Narman bölgesinde idi. Fakat daha sonra Üçüncü Tümen, Tortum-Narman cephesinden kaldırılıp Pontusçulara karşı Gümüşhane-Trabzon arasına gönderildi. Yalnız geriye Oltu bölgesinin müdafaası için ve halka yardımcı olmak üzere bir tabur askerle iki top bırakılmıştı.

Birlikleriyle Gümüşhane-Trabzon arasına gitmekte olan Halid Bey'i 20 mayısta Karabekir Erzurum civarında teftiş etti. Zaten Erzurum'a çağrılmış olan Halid Bey de teftişten sonra Erzurum'a gelerek burada Karabekir ile görüştü. Karabekir'in XV. Kolordu'da göreve başlamasından önce İngilizler tarafından istenen ve izinli olarak İstanbul'a gönderilmesi Harbiye Nezareti'nce de emredilen Halid Bey ile Kâzım Karabekir uzun uzun konuştular. Bu konuşmanın Halid Bey'in İstanbul'a gitmemesi ve gönderilmemesi aynı zamanda İngilizlere de teslim edilmemesi hususunda olduğu mutlaklır.

Fakat bu konuşmadan sonra, daha birkaç gün önce Üç-Sancak yöresinin işgalini Karabekir'e teklif eden Halid Bey'in morali bozulmuştu. Çünkü kendisinin aley-

hine gelişen genel durumdan çok müteessirdi. Değil Üç-Sancak bölgesi, Doğu'dan bile ümidini kesmişti.

Tecrübeli komutan Karabekir: "Şerefli bir barışın olması, istiklâlimizin kurtarılması için uygun bir fırsatta Ermenistan'ın rehine olarak işgali gereklidir" tarzında beyanına karşı, morali bozuk olan Halid Bey: "Ben bunu tehlikeli görüyorum. Bize üç vilayet verseler, gidip orada hükümet kurmaya ve Türk milletini yaşatmaya mecburuz" dedi.⁽⁵⁴⁾ Üstelik Halid Bey, Harbiye Nazırı tarafından kendisinin İstanbul'a çağrılmasını iyi karşıladığını da Karabekir Paşa'ya iletmişti. Bu çağrılışın gerisinde olacakları gayet iyi bilen 37 yaşındaki Karabekir, 36 yaşındaki Halid Bey'e: "Gerçi bugün gördüğünüz haller sizi müteessir ediyor. Fakat bu durumu ben meydana çıkmasından evvel İstanbul'da iken görmüş ve kararımı vermiş olduğumdan bende hiçbir yeis hasıl etmemiştir. Siz Bayburt'a kadar gidin. Ben size kat'i emrimi veririm" demişti. Bu sözlerle mutlaka içi rahatlayan Halid Bey'e Karabekir, daha sonra İstanbul'a gitmemesi ve kalması için emir verdi.⁽⁵⁵⁾

Sahil yöresine ve Rumluk mıntıkasına karşı Trabzon bölgesine 21 mayısta geçmekte olan Üçüncü Tümen'i tefiş eden deneyimli ve babacan komutan Karabekir, Halid Bey'le tekrar görüştü. Halid Bey'in tümen kumandasını değişik isimle idaresi ve gerektiğinde kendisinden Kuvayi Millîye nâmiyle de istifa edebileceği, bu görüşmede tesbit edildi.⁽⁵⁶⁾

(54) Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 28, 335.

(55) Aynı eser, s. 28.

(56) Aynı eser, s. 30.

Gözüpek ve cesur Halid Bey'in peşine düşen İngilizler 1 haziranda General Beech'i de Erzurum'a gönderdiler. Ravlinson'la birlikte bu komutan Karabekir Paşa'ya "Üçüncü Tümen Kumandanı Albay Halid Bey'in muhafaza altında Batum'a gönderilmesi hakkında Harbiye Nezareti'nin emir verdiğini" bildirerek, emrin tatbikini istemişlerdi. Karabekir de onlara: "Böyle bir emir almadım. İzinli olarak İstanbul'a hareket etmişti. Şimdi nerededir bilmiyorum." diyerek bu İngiliz komutanları savmıştı.⁽⁵⁷⁾

O günlerde İstanbul'a çağrılan ikinci bir komutan daha vardı. Üçüncü Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa... Bu sebeple Mustafa Kemal Paşa, 11 Haziran 1919'da Havza'dan yazdığı telgrafta -ki telgraf 16 haziranda Karabekir'in eline geçmişti- İstanbul'a çağrıldığını bildirerek konu ile ilgili görüşlerini belirtmesini istiyordu.

O günlerde değerli komutanların ve belirli şahsiyetlerin İstanbul tarafından toplanıp Malta'ya sürüldüğünü, geriye kalanların da akibetinin böyle olacağını gayet iyi bilen Kâzım Karabekir, Erzurum'da çok güçlü olduğumuzu biliyordu. Zaten bu avantajla da Halid Paşa'yı İstanbul'a göndermemişti. Üstelik düşmana silahlarımızı teslim etmemek gibi kararlar da tespit edilmişti.

Bu ortamda Mustafa Kemal Paşa'nın bir an evvel Erzurum'a gelmesini muvafık bulan Karabekir, cevaben yazdığı telgrafta bu durumu belirterek: "Dersaadet'e celb

(57) Karabekir, İstiklâl Harbimiz s.39

emri verilen Halid Bey'in İngilizler'e teslim olunacağını haber alarak İstanbul'dan sordum. Nezaret, Trabzon'da taht-ı nezârette bulundurulmasını ve tahkikat icrasını yazıyor. Bayburt'ta ikâmeti daha uygun olan Halid Bey'in pek değerli bir vatan evlâdı olduğunu ve Ermenilerin tezviratı uğruna ifna etmek revayı hak olmayacağını yazdım..." diyordu.⁽⁵⁸⁾

Görüldüğü gibi Karabekir, İstanbul'a karşı Halid Bey'i korumuş, Ermeniler yüzünden İngilizler eliyle bu değerli vatan evladının harcanmaması gerektiğini de İstanbul'a bildirmiş ve bundan da yine o günler İstanbul'a çağrılan Mustafa Kemal Paşa'yı da haberdar etmiştir. Kendisinin de Erzurum'a gelmesini isteyerek buranın güvenirliliğini vurgulamıştır.

Bu arada geçen süre içerisinde 3 temmuzda Erzurum'a gelerek faaliyetlerine devam eden Mustafa Kemal Paşa, 10 temmuzda Bayburt'taki Halid Bey'i Erzurum'a çağırarak görüşmüştü.

Mustafa Kemal ile Trablusgrab'da bulundukları süreden beri birbirlerini gayet iyi tanıyorlardı. Geçmişteki bu arkadaşlığın da etkisiyle bu iki insanın ilişkileri ve mesailer her zaman iyi olmuştur. Öyle ki bazen Karabekir Paşa'nın dahi haberi olmadan kendi aralarında değişik konularda haberleşmişlerdir. Haliyle hiyerarşik olması gereken fakat olmayan, bu yazışmaları Karabekir duyunca çok alınmıştır. İşte o günlerde buna misâl bir olay şudur:

(58) Aynı eser, s. 78.

Erzurum Kongresi'nin açılış günü (23 temmuz) Karabekir Paşa, Halid Bey'den bir telgraf alır. Telgraf 22 temmuzda Maçka'dan yazılmıştır. İlgili kısmı aynen şöyledi: "...Erzurum valisi Mithad Bey'in İstanbul'dan hareket ettiğini ve mereffehen sevki için Kolordu'dan emir verildiğini haber aldım. Mithad Bey'in iadesi ve ikâmete memur edilmesi lâzım geldi. Erzurum'da iken Mustafa Kemal Paşa Hazretleri tarafından tebliğ edilmiş idi. Kolordu emrine nazaran hakkında muamele icrasından sarf-ı nazar edilmiştir."⁽⁵⁹⁾

Bu telgrafa binâen Karabekir diyor ki: "Emrimdeki bir tümen kumandanına haberim olmadan (Mustafa Kemal Paşa'nın) böyle bir emir vermesine canım sıkıldı. Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'a geldikleri zaman Bayburt'taki Halid Bey'le görüşmeyi rica etmişti. (Ben de) çağırdım. 10 temmuzda geldi. İki gün kaldı. Görüştülerdi. Halid Bey, bana samimi ve itaatlidir. Fakat komitece gizli çalışmaya, bir kademe üstleriyle habersiz işler yapmaya da tabiatı manidir. Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine neler tebliğ ettiğini bana söylemişti. Halbuki Mithad Bey meselesinden dolayı daha müthiş işler görüşmüşler."⁽⁶⁰⁾

Bu cümlelerle Karabekir, Mustafa Kemal Paşa'ya alındığını yazıyorken, Halid Bey'in üstlerine karşı bağlılığı ve tabiatı ile ilgili olumlu düşüncelerini de belirtiyor.

Fakat unutmamak lazımdır ki gerek Mustafa Kemal ve gerekse Halid Bey, İstanbul Hükümeti tarafından asi olarak değerlendirilmişlerdi ve ikisi için de tutuklama

(59) Kâzım Karabekir İstiklâl Harbimiz, s.78

(60) Aynı eser, s. 78.

emri vardı. İşte bu durum bu ikilinin arasını daha da pekiştirmiştir. Tabi bu arada kendilerini belki birgün Karabekir Paşa, İstanbul'a da gönderebilirdi... Özellikle bu fikir, Mustafa Kemal Paşa tarafından hep temkinli olmayı ve Halid Bey'i de uyarmayı lüzumlu kılmıştır.

Nitekim Karabekir'in belirttiğine göre, Mustafa Kemal Paşa, Halid Bey'e diyor ki: "Sen de ben de menkubuz. İstanbul Hükümeti bizi istiyor. Günün birinde Karabekir bizi tahtelhıfz İstanbul'a gönderebilir. İkimizin istikbalı aynı düşünmeye ve aynı çalışmaya bizi mecbur ediyor. Karabekir'e itimad etme. Şu şifreyi al, icâbında Doğu'da vaziyete hâkim olmanı temin et. İcabında talimatı ve işleri sana yazarım."

Bu sözleri bizzat Halid Paşa 1924 yılında Ankara'da, Karabekir'e anlatmıştı.⁽⁶¹⁾

Mustafa Kemal haklıdır ama doğruyu da zaman göstermiştir. Gerek Mustafa Kemal'in ve gerekse Halid Bey'in bizzat Karabekir tarafından korunup kollandığı da bir gerçektir.

Şunu da belirtmek gerekir ki Erzurum Kongresi'nden iki gün önce Mustafa Kemal Paşa, Refet (Bele) Bey'e çektiği telgrafta: "Burada (Erzurum'da) Halid Bey hakkında hükümet ve İngilizler Kâzım (Karabekir) Paşa'ya çok ısrar ettiler. Kâzım (Karabekir) Paşa bir şey yapılamayacağını söylemekte ısrar suretiyle, elyevm Halid Bey gayri resmi fırkasına sahip bulunuyor."⁽⁶²⁾ Yani tümenin gizli komutanıdır, diyordu.

(61) Kâzım-Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 78

(62) M. Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk ile Beraber, c. 1, Ankara 1988, s. 67.

Erzurum Kongresi'nden sonra Sivas Kongresi'ni yapacak olan Mustafa Kemal'i İstanbul Hükümeti'nin emriyle öldürmek amacını güden Harput (Elazığ) valisi Ali Galib'i öldürmek için 22 Temmuz 1919'da Mustafa Kemal Paşa, Halid Bey'in tavsiye ettiği Ebülhidli Cafer (Ercikan)'ı birkaç arkadaşıyla Erzurum'dan yola çıkardığını tesadüfen haber alan Kâzım Karabekir, bu kişilerin geri dönmeleri için emir veriyor.⁽⁶³⁾ Bu olay bile Mustafa Kemal Paşa ile Halid Bey'in yakın sırdaşlıklarının kıstası bir mevzudur.

Erzurum Kongresi görüşmeleri devam ederken, Harbiye Nezareti'nden XV. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir'e 30 Temmuz 1919'da gönderilen bir emirle "Mustafa Kemal ve Rauf (Orbay) Bey'in hükümet kararlarına aykırı fiil ve hareketlerinden ötürü hemen yakalanarak İstanbul'a gönderilmeleri" istenmişti. Kâzım Karabekir 1 ağustosta yazdığı cevabi telgrafta, kısaca: "Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in fiil ve hareketlerinde vatan ve milletin maksat ve menfaatlerine ve mevcut konulara aykırı telakki edilecek hiçbir hâl ve hareketin" görülmediğini belirterek, "Üçüncü Tümen Kumandanı Yarbay Halid Bey'in bile gözaltında sevkinin efkârı umumiye üzerinde pek fena tesirler yapacağını ve belki de (çok sevildiği için) Fırkasının karşı koyması ve isyanı ile neticeleneceğini arz etmiş" idi.⁽⁶⁴⁾

(63) Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 79.

(64) Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 93; İstiklâl Harbimizin Esasları, İstanbul 1990, s. 78-80.

Karabekir, tahmin edileceği gibi Erzurum Kongresi sırasında Mustafa Kemal'in İstanbul Hükümeti'nce saf dışı edilmesinin sakıncalarını da bildirmişti.

Yine bu günlerde Mustafa Kemal'e gerek İstanbul ve gerekse Anadolu'da canla başla bağlı yüzlerce sivil ve asker kahramanlar vardı. Bunlardan biri de Halid Bey'di... İşte o günlerde Mustafa Kemal'e Torul'dan Üçüncü Kafkas Tümen Komutanı Yarbey Halid Bey 4 Ağustos 1919'da "Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine" hitabıyla şu telgrafı göndermişti: "Doğu illerini savunacak Millî bir fırkanın (dernek) Başkanlığında bulunduğunuzdan kuşkulanan Merkezi Hükümet, Bakanlar Kurulu'nda görüşerek tutuklanıp, adamlı olarak İstanbul'a gönderilmenizi mülki ve askerî makamlara emretti. Bu emrin verilmesinden doğan yeni bir durum karşısında, yüksek şahsınızla, siyasî fırkanızı her ne karşılığında olursa olsun, savunmaya karar vermiş bir adam olduğumdan, beklendiği üzere endişeye düşülmemesi ve yüksek metanet gösterilerek şimdiye kadar olduğu gibi, millî göreve devam buyurulması ve bu yolda bir yüksek emriniz varsa bildirilmesi istirham olunur.

Cevap olarak Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'dan 7 ağustos tarihinde "Üçüncü Tümen Komutanlığı Vekâletine ve Halid Bey Kardeşime" başlığıyla şu karşılığı vermişti: "4.8.1919 tarihli yüksek telgrafınızda gösterilen sevgi ve fedakârlık belirtilerinden dolayı teşekkürlerimi sunarım. Zaten sizden başka türlü şeyler beklenmezdi. İçinde bulunduğumuz dernek bir siyasî fırka olmayıp, vatani kurtarmaya dayanan Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'dir. Birkaç güne kadar

yayınlanacak olan bildirgesinde amacı okursunuz. Sözü edilen kuşku, zerre kadar hayalimden bile geçmemiştir. Çünkü benim tuttuğum hedef, bütün değerli arkadaşlarıma amaç ve ortak kararlarıdır. Allah'ın yardımıyla başarımız kesindir."⁽⁶⁵⁾

Millî Mücadele, böylesine yürekten yüreğe, gönülden gönüle bağlılıklarla büyüyen bir yumaktı. Bazen bu gönüllerden biri, umduğu diğer bir gönülden küsebiliyordu da...

İşte Erzurum Kongresi'nin başladığı gün, Halid Bey'in gönderdiği telgraftan sonra Karabekir ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki umu-küsü de bu misâldir. Bu konuda M. Müfit Kansu; Mustafa Kemal ile Kâzım Karabekir'in arası niçin açılmıştır? sualine: "Ben tamamen bilmem, yalnız bildiğim şudur: Halid Bey meselesi..."⁽⁶⁶⁾ diyor. Bu meselenin ne olduğunu yukarıdan beri vermiş olduğumuz bilgilerden anlıyoruz. Yani ara-bir Mustafa Kemal Paşa ile Halid Bey'in, Karabekir'in bilgisi dışında haberleşmeleri ve "İngilizler tarafından aranmakta olan Halid Bey'in Trabzon Fırkası kumandanı iken bilfiil mevkiini işgal etmeyerek Torul'da kalması ve Karabekir'in Rüştü Bey'i Fırka kumandanlığına göndermesi üzerine cereyan eden muhabereden" dolayı oluşan alınganlıktır.⁽⁶⁷⁾ Bu ise, Kâzım Karabekir'in "mutlaka Torul'da saklı kalsın, (Halid Bey) tümeninin başına geçmesin. Rüştü Bey'i tümen kumandanlığına gönderdim." demesine Mustafa Kemal Paşa'nın aksi fikirde olmasıdır.

(65) As. T. ve Str. E. Bşk. Arş. Atatürk Özel Arşivi, Kls. 1, Dos. 1335/2, Fih. 37-1.

(66) M. Müfit Kansu, A.g.e., c. II, s. 447.

(67) M. Müfit Kansu, A.g.e., c. II, s. 447.

11 ağustos 1919'da İstanbul Hükümeti'nin Müşir Abdullah Paşa'yı Üçüncü Ordu Kumandanlığı'na tayinini tasvip etmeyen Kâzım Karabekir, Abdullah Paşa'nın Trabzon'a geleceğini düşünerek, O'nun engellenmesi için "Üçüncü Tümen Kumandanlığı'na ve Trabzon Mevki Kumandanlığı'na" hitabıyla bir telgraf çekerek "...Trabzon haricinde bir mahalde ikâmet ettirilmesi için..." Halid Bey'e emir vermişti. Halid Bey de 16 ağustosta Torul'dan XV. Kolordu Kumandanı Karabekir'e telgrafla bu "tayin olayının vatanseverlik hareketlerine bir darbe olduğu bilinmeli ve ona göre davranılmalıdır"⁽⁶⁸⁾ diyordu. Bu telgrafa cevap veren Karabekir ise Halid Bey'e "Trabzon'a ne isimle olursa olsun gelen kişileri hemen Erzurum'a gönderirsiniz..." emrini verdi.⁽⁶⁹⁾

18 ağustos tarihi idi ki İstanbul Hükümeti, Erzurum'a Reşit Paşa ve Van'a da Mithad Bey adındaki kişileri vâli olarak tayin etmiş ve yola çıkarmıştı. Fakat her ikisinden de şüphelenildiği için Mustafa Kemal Paşa, Trabzon'daki "gizli Tümen Kumandanı" Halid Bey'e Van valisi Trabzon'a gelir gelmez temasa geçmesini ve millî hizmetlere hizmet edecek bir kimse değilse, geldiği vapurla geriye çevrilmesini emr" etmişti.⁽⁷⁰⁾

Yine bu günlerde Karabekir vasıtasıyla Mustafa Kemal'e sunulmak üzere Halid Bey, Torul'dan 20 Ağustos 1919'da bir telgraf gönderiyor ki Karabekir' de bunu Mustafa Kemal'e vermiştir. Bu telgrafta Halid Bey, Mü-

(68) Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 117.

(69) Kâzım Karabekir, Aynı eser, s. 118.

(70) M. Müfit Kansu, a.g.e., c. II, s. 133.

dafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti'nin siyasi bir parti haline dönüşmesi teklifinde bulunmuştu.

Anlaşıldığı kadarıyla, Sivas Kongresi'nin toplanması için meşgul olunan o günlerde Halid Bey'in, Erzurum Kongresi beyannâmesini okur-okumaz her işin bittiği gibi bir hüsnü zannı vardır. Oysa gerek Mustafa Kemal Paşa ve gerekse Karabekir, "Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti'nin kesinlikle siyasi cemiyetlerin üstünde kalması lüzumunda" hemfikirdirler.⁽⁷¹⁾

20 Ağustos 1919 günü, yani Sivas Kongresi'nin yapılmasına 15 gün kala Trabzon'a bir tahkik hey'eti geldiğini haber alan Kâzım Karabekir, Trabzon Mevkii Kumandanı (Ali Rıza Bey) ve Üçüncü Tümen Kumandanlığı'na (yani Halid Bey'e) aynı 20 ağustos günü bir şifre bildirerek, bu tahkik hey'eti'nin Erzurum'a gönderilmesini istedi ve bu emir yerine getirildi.⁽⁷²⁾

O tarihlerde Trabzon'da "Selâmet" gazetesi yayınlanıyordu. Bu gazeteyi aslı Rum olan Ömer Fevzi diye birisi çıkarıyordu. Bu şahıs Erzurum Kongresi'ne de Sürmene delegesi olarak katılmıştı. Fakat aleyhte neşriyat yapan bu gazete ve bu asi kişi özellikle Mustafa Kemal aleyhinde ateşli yayınlar yapıyordu. Bu olayı Halid Bey, 31 Ağustos 1919 tarihinde Karabekir'e şöyle yazıyordu:

"1- ...Eğer büyük kongrenin (Sivas Kongresi'nin) mukni ve müsbet istekleri kabul edilmese (İstanbul Hükümeti'ne) isyan meşru olmaz mı?

(71) Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 123.

(72) Kâzım Karabekir, A.g.e., aynı yer.

2- Trabzon'da Ömer Fevzi'nin mes'uliyetinde intişar eden Selâmet gazetesi kongre, Mustafa Kemal Paşa ve bilhassa Rauf Bey aleyhine ateş püskürmekte ve efkârı aleyhimize sürüklemektedir. Bu muhalefet hükümet-i merkeziyye dalkavukluğunu yapan bir kısım Dersaadet matbuatına da sirayet ederse, Sivas Kongresi'nin muvaffakiyeti şüpheye düşecektir. Zamanın ehemmiyetine binaen bu herifi susturmak azmindeyim. Bu yumruğun aynı zamanda Trabzon ve Erzurum mıntıkasında ümit etmediği bir tarzda muameleye dūçar olan hey'etin binetice nazar-ı samilerinizin iş'arı mâruzdur."⁽⁷³⁾

Kâzım Karabekir'in Halid Bey'in bu yazdıklarına yaptığı yorum aşağıdaki gibidir. Bu yorum Karabekir'in Halid Bey'in tanımlaması bakımından da mühimdir.

"Komitece icraatta bulunmaya Halid Bey hazır, tarafımdan bir işarete bakıyor. İkna ve tedkiksiz icraatın masum vatandaşları da haksız hırpalayabileceğini anlatmama rağmen hâlâ (Trabzon'a gelen) hey'etin iyi kabul edilmesine de kıızıyordu... İşî büyüterek Sivas Kongresi'nin başarısızlığına kadar getiriyor ve hal çaresi olarak yumruğu buluyor. Halid Bey askerce muharebeden ve askerce icraatten ziyade, hususiyetten hoşlanır. Pek hamiyetlidir, pek samimidir. Fakat hüsn-i idaresi, biraz ruh hali ilmini bilmeyenler için, mümkün değildir. Bugün hürmet ettiğine yanlış bir zanla yarın gücenebilir. Halid Bey'in işbu teklifinden birinci maddeyi kapalı geçtim."⁽⁷⁴⁾

(73) Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 157-158.

(74) Aynı eser, s. 158.

Bu sebeple de "Halid Bey'i sakinleştirmek için" Karabekir, O'nun "müsterih olacağı" bir cevap yazmıştır. Karabekir'in yazdığı gibi Halid Bey, Trabzon mevki kumandanı ve alay kumandanı Ali Rıza Bey'i yumruklamıştı. Sebebi ise Halid Bey'in Trabzon'daki uygulamalarına karşı çıkmasıydı. Karabekir'in bilahare barıştırmasına rağmen Halid Bey'in istediği aktiviteyi gösteremeyen Ali Rıza Bey, gerek mevki kumandanlığı ve gerekse alay kumandanlığından istifasını bildirmişti.⁽⁷⁵⁾

Karabekir'e göre Halid Bey, Trabzon'da, ancak kendisinin uygun görmesiyle iş görebilecek vaziyettedir. Gerçekten de Halid Bey'in yapacağı herhangi bir teşebbüs kendisine ve Mustafa Kemal'e zarar getirebilirdi. Bunu çok iyi bilen ve gören Karabekir, Halid Bey'i resmîyette Üçüncü Tümen Komutanı olarak göstermemiştir. O'nun tümenini alay kumandanlarından Atıf Bey vekâletiyle idare etmiştir. Henüz haberleşmelerde de imzasını şifre ettiriyordu. Yukarıda değindiğimiz gibi bu durum Mustafa Kemal ile Karabekir arasında birçok yazışmaya sebep olmuştur.

15 Eylül 1919'da Sivas Kongre Hey'et-i Umumiyesi'nce tasvip edildiği kaydıyla bildirilen Yirminci Kordolu Komutanı Ali Fuat Paşa (Cebesoy) Hazretleri'nin beyanatıyla "Millî Kumandanlıklar teşkil ediliyordu. Valiler dahi millî kumandan tayin olunan ümeranın emri altına alınıyor ve her yetki verilmiş oluyordu."⁽⁷⁶⁾

(75) Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 158.

(76) Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimizin Esasları, s. 148.

Karabekir, emri altındaki kuvvetleri bu vaziyete sokmayı, dağılmak ve memleketi tehlikeye düşürmek olarak telakki etmiş olduğundan bu beyanatı mıntıkası için kabul etmemiştir. Şayet bu beyanı kendi mıntıkasına kabul etmiş olsaydı; Halid Bey, Trabzon'da birinci derecede yetkili olacaktı. Oysa Karabekir'in bu tutumu "Tümen Kumandanı Halid Bey'in Trabzon'da bu vaziyeti yapması hakkındaki Mustafa Kemal Paşa'nın arzu ve teşebbüslerine de mâni oldu."⁽⁷⁷⁾

16 Eylül 1919'da henüz tedbiren resmi olarak tümeninin başına geçirilmeyen Halid Bey, Üçüncü Tümen Komutanvekili Atıf adına Karabekir'e aşağıdaki telgrafi gönderdi.

"Gümüşhane mutasarrıfı ile murahhas Zeki Bey'in Trabzon'a gittikleri arz edilmişti. Bugün (12 eylül) beni telefonla bulan murahhas Zeki Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın selamını ve Sivas Kongresi'nin Erzurum Kongresi'ni sekteye uğrattığını ve kendilerinin buna itiraz ettiklerini ve birkaç güne kadar vali de dahil olduğu halde beni ziyarete geleceklerini ve sizi de Gümüşhane'ye davet etmemi söylediler. Ben de cevap olarak düşmanlarımızın bizi tefrikaya uğratmak ve aramıza sû-i tefehüm koymak en birinci emelleri olduğunu Sivas'la muhabereleriyle Trabzon'daki mukarreratlarını mufasssalar bilmedikçe cevap veremeyeceğimi ve bunları anlamadıkça da Paşa Hazretlerini Gümüşhane'ye dâvet edemeyeceğimi bildirdim. Gelecek cevabın mütalâamla beraber aynen bildirileceğini Kolordu'nun tenevvürü için münasip gö-

(77) Kâzım Karabekir, Aynı eser, aynı yer.

rülürse Sivas Kongresi'nden de meselenin bir kere istiknah buyurulması maruzdur."

Halid Bey tarafından Üçüncü Tümen Kumandanı Atıf adıyla Torul'dan gönderilen bu telgrafta adını yazmamasını Karabekir şöyle açıklıyor: Halid Bey'i, fırka kumandan vekili olarak bulunduruyordum ve imzasını açık dahi attırmıyordum. Bunun sebebi Halid Bey'in bildiğim (yakalanıp, İstanbul'a gönderilmesi) durumu idi. Bilahare de pek isabetli hareket ettiğimi anladım.

Bu arada Mustafa Kemal Paşa, Trabzon'da ulusal girişim ve kararların gereği gibi yürütülememekte olduğunu görerek, Üçüncü Tümen Komutanı Halid Bey'i Trabzon çevresinde, ulusal güçleri kurmakla görevlendirir. Bu atama işlemi Kâzım Karabekir Paşa'nın isteği ve bilgisi dışında yapılır. Böyle olmakla beraber, Trabzon'daki gelişmeler Halid Bey tarafından hem Karabekir'e hem de Mustafa Kemal'e bildirilmekte idi. Gerçi Halid Bey'in Trabzon'da faal olması veya olmaması hususu Mustafa Kemal ile Karabekir arasında hayli yazışmalara sebep olmuştur. Bu yazışmaları Mustafa Kemal Paşa "Nutuk" da, Kâzım Karabekir ise "İstiklal Harbimiz" ve "İstiklal Harbimizin Esasları"nda şöyle zikretmektedirler.

Karabekir diyor ki: "19 Eylül 1919'da akşam üstü, makine başında Mustafa Kemal Paşa Hazretleri ile görüştüm. Trabzon'un kendilerine vaziyet aldığını gösteren telgrafları bildirdiler. Belediye ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisleri müşterek imza ile yazılan bu telgrafta İstanbul ile haberleşmenin kesilmesini ve 6 maddelik teb-

ligatı kabul etmediklerini yazıyorlar ve Erzurum Kongresi Hey'et-i Temsiliyesi'nden İzzet ve Servet Beylerin telgraflarını da uygun bulduklarını bildiriyorlardı. Mustafa Kemal Paşa, benim tavassutum ve Trabzon'a Halid Bey'i göndermekliğimi istediler. Ben de "işî sulh yolu ile halledeceğimi, Halid Bey'in mizacı gereği çıkarması muhtemel vaziyetlerin bu nazık zamanda belki ıslahı mümkün olmaz sonuçlar doğurabileceğini belirterek; haberim olmadan Halid Bey, sizden herhangi bir teşebbüs için istekte bulunursa uygun görmeyiniz" dedim.⁽⁷⁸⁾

Bu görüşmenin yorumunu Karabekir şöyle yapıyor: Mustafa Kemal'in "aynı zamanda Erzurum Kongresi'nin seçtiği 9 kişilik Hey'et-i Temsiliye'nin ikisi olan İzzet ve Servet Beyler'e karşı katı tutumu İstanbul'u dile getirmişti. Mustafa Kemal Paşa, Halid Bey'i Trabzon'a göndermekle zorla Trabzon'u kendisine boyun eğdireceğini zannediyordu. Halbuki Halid Bey, Trabzon'a giderse işler büsbütün çığırından çıkacaktı. Çünkü, Mustafa Kemal Paşa, asabiyetle doğrudan doğruya ona (Halid Bey'e) en muhterem şahsiyetler aleyhinde icraat emri verecek. Bu sefer Halid Bey, mahvolacağı gibi, Mustafa Kemal Paşa'nın şimdiki vaziyeti de tutulmaz bir hale gelecekti.⁽⁷⁹⁾

Mustafa Kemal'de, konu ile ilgili olarak "Nutuk" da: Efendiler, Trabzon'da bu iki zatın (İzzet ve Servet Beyler'in) pek hamiyetli ve muhterem olan Trabzon halkının hiç de mâlumatı taalluk etmediği halde, onlar nâmına

(78) Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimizin Esasları, s. 151.

(79) Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 247.

aradaki mevcudiyeti millîyeyi şahıslarında temsile kalıktıklarına ve bu yüzden millî kararlar ve faaliyetlerin lüzumu gibi tatbik ve icra edilememekte olduğuna kani oldum. Trabzon'da vali bulunan Galib Bey namında bir zatın da aleyhte faaliyetleri olduğunu anladım. Bundan ötürü Trabzon civarında Torul'da bulunan Halid Bey'in, Trabzon havalisinde Teşkilat-ı Millîye'ye memur edilmesi uygun görüldü ve Kolordu Kumandanı'na bu mütelaa bildirildi." diyor. Bunun cevabını Karabekir Paşa yukarıda arz ettiğim biçimde vermişti. Biraz temkinli, biraz da endişeli... Bu cevaba Mustafa Kemal'in tekrar cevabı ise şöyledir: "İngiliz mahzurunun bizlerce mutasevver olmadığını ve şedit ve kat'i hareketin mahzurlu görüldüğüne göre Trabzon'un ıslahı neye ve ne gibi vasıtaya mütevakki if ise anın doğrudan doğruya kendileri (Karabekir) tarafından ittihazını 22 Eylül 1919 tarihli bir şifre telgrafla rica ettik. Bizim XV. Kolordu Kumandanı'yla bu muhaberelerimiz tarihinde, Torul'dan kaymakam (Yarbay) Halid Bey de doğrudan doğruya bizimle muharebeye başladı. Kendisini cevapsız bırakmamak ve vaziyet hakkında aydınlatmak maksadıyla mukabelede bulunduk."⁽⁸⁰⁾ Vali Galib Bey'in bir hey'etle İstanbul'a gidip bu durumu anlatacağı, "21 Eylül 1919'da Torul'da Kaymakam (Yarbay) Halid Bey'in gönderildiği bir şifreyle bahsolunuyordu. Fazla evhama düşer olan Padişahı, ecnebilerin ve Ferit Paşa'nın kucağına atmamak için İstanbul'a kıyafet değiştirmiş bir hey'et göndermenin uygun olacağı ve bu hey'ete muvafak Servet ve Zeki Beyler dahil edilirse memnunen

(80) Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, Vesika 101.

kabul edecekleri, Zeki Bey ifadesiyle bildiriliyordu." Halid Bey'e 22 eylülde verilen cevapta: "Zeki ve Servet Beylerden mürekkeb bir hey'etin İstanbul'a gönderilmesi münasib olmadığı bildirildi." 24/25 eylül tarihinde Halid Bey gönderdiği telgrafta: "Trabzon muhalefetine merkezini teşkil eden Trabzon valisi Galip Bey'i, Kolordu ile Erzurum valisinin davetini kabul edip Erzurum'a gitmediğinden, zaruri olarak silah zoruyla muhafaza altında bu gece Erzurum'a gönderdim." diyordu.⁽⁸¹⁾

Mustafa Kemal'in bahsini ettiği günlerde İstanbul ile sıkı bağlantısı olan Trabzon Valisi Galip Bey'in, Erzurum Kongresi kararlarına ters düşen Sivas Kongresi'nin bazı kararlarından dolayı halkı tahrik ettiğine şüphe kalmayınca, şiddetli bir muameleyi hak eden bu valinin muhafaza altında içeriye alınmasına karar veren Karabekir, Onun "Ardasa'ya geldiğinde tutuklanması ve bir otomobil ile Erzurum'a sevki için Halid Bey'e 21 eylülde şifre ile emir verdi. Tabii ki bu kararını Hey'et-i Temsiliye'ye de bildirdi."⁽⁸²⁾

Karabekir'in Halid Bey'e verdiği emir, valinin tevkifinin" asker üniformasıyla yapılmaması ve Ardasa'da teşkilat-ı millîye yapıyor şeklinde gösterilmesi" idi. Halid Bey, bu emre cevap olarak 21.09.1919 tarihinde yazdığı telgrafta "Emir buyurulan hususat Ardasa'da teşkilat-ı millîye mevcut olmamakla beraber ahâli vasıtasıyla icrası şimdilik mümkün değildir, kıyafet değiştirmiş subay ve erler vasıtasıyla işbu emrin suhuletle tatbik edileceğini

(81) Nutuk, Vesika 116, 117.

(82) Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 260.

ve bu babda merak buyurulmamasını arz eylerim." diyordu.⁽⁸³⁾

Halid Bey, Karabekir'in neye merak ettiğini anlamış olmasına ve bu hususta söz vermiş olmasına rağmen, sözünde durmayarak, bizzat kendisi üniformasıyla rüvelverini çekerek, valiyi kamyona koyup Erzurum'a göndermişti.

Trabzon valisine Halid Bey'in biraz hoyrat davrandığı düşünülebilir. Fakat, Karabekir valinin tutuklama emrini Halid Bey'e vermekle beraber, valinin Erzurum'a gelmesi için davette bulunmuş idi. Şayet bu suretle gelirse Ardasa'da tevkif muamelesine de lüzum kalmayacaktı. Gelmezse Halid Bey, kendisini Kuvay-ı Millîye tarafından yapılıyor hissini verecek şekilde muhafaza altında gönderilecekti. Ama vali, Erzurum'a gelmesinin mümkün olmadığını söyleyince, yukarıda anlatıldığı üzere koruma altında kamyonla gönderilmişti.⁽⁸⁴⁾

23 Eylül 1919'da Hey'et-i Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa da Trabzon valisinin yakalanması için Karabekir'in teklifi gibi bir tebligatta bulunmuştu. Aynı tarihli bir şifrede de yine Halid Bey'in Trabzon'a memuriyetini tekrar Karabekir'e rica eden Mustafa Kemal Paşa "Onun (Halid Bey'in) asabi huylu olduğunda mahsur görüyorsanız Trabzon'un ıslahı neye ve ne gibi vasıtaya mütevekkif ise doğrudan doğruya taraf-ı devletlerinden ittihazını istirhamla iktifa ederiz" diyordu.⁽⁸⁵⁾

(83) Kâzım Karabekir, Aynı eser, aynı yer.

(84) Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 260. (Dipnot)

(85) Kâzım Karabekir, Aynı eser, s. 278.

Mustafa Kemal'in Halid Bey ile ilgili isteklerine Karabekir'in yorumu şöyledir: "Trabzon valisinin halka telkinler yapması ve hepsinin toplanarak Mustafa Kemal Paşa'ya aleyhtar bir şekil hasıl etmesi işaret olunan her dem müteessir ediyor ve Halid Bey'le şifreli muhaberele yapılarak, uzaktan zan ile istediği icraatı Halid Bey'e yaptırmak istiyordu."⁽⁸⁶⁾

Bu örnek bile Karabekir ile Mustafa Kemal arasındaki soğukluğun Halid Bey'le ilgili sebebi gibi düşünülmürse doğru olur...

Mustafa Kemal Paşa'nın, Karabekir'den Halid Bey için istediği Trabzon'da fiili görevi için istirhamına Karabekir 24 Eylül 1919 günü şu cevabı yazmıştır.

"Trabzon muhitini yakından teftiş ettiğim gibi, oradaki cereyanı da yakından takib etmekteyim... İki seneden beri kendisini yakînen tanıdığım, necabet ve metanet-i ahlakiyesini pek çok sevdiğim kaymakam (yarbay) Halid Bey'i şu aralık Trabzon muhiti için münasib bulmam. Çünkü Trabzon bu durumda pek büyük bir ihtiyat ve basiretle idare edilmelidir. Halbuki Halid Bey'in asabiyet-i mizacı cümlece mâlumdur. Biz Halid Bey'den ancak bir harp ve darp zamanında lâıkiyle istifade edebiliriz. İngiliz telâkkisine gelince, âcizleri mümkün olduğu müddetçe âşikâr ve maddi bir husumetten ictinabı tercih ederim. Binaenaleyh ve bu gibi esbab ile Halid Bey'in o havalide şimdilik kılık değiştirerek kalması lüzumunu arz ederim."⁽⁸⁷⁾

(86) Aynı eser, s. 279.

(87) Nutuk, Vesika, 102.

24/25 eylül gecesi Trabzon valisi Galib Bey'i tevkif ederek şeref ve haysiyetinin muhafazasına da kefil olarak Erzurum'a gönderen Halid Bey'e, tutuklama emrini Kâzım Karabekir Paşa, 9. Tümen Kumandanı (Erzurumlu) Rüştü Bey ve kurmay Fahri Bey'le göndermişti. Rüştü Bey, aynı zamanda Halid Bey'in yerine Üçüncü Tümen Kumandanlığı göreviyle de Trabzon'a gidiyordu. Bunu duyan Mustafa Kemal Paşa, 29 eylül günü Karabekir Paşa'ya hususi ve şahsi bir telgraf gönderdi.

Bu telgrafta: "...Rüştü Bey'in, Üçüncü Tümen kumandanlığı vekâletiyle Trabzon'a gönderilmesinde varid-i hatırım olan nikatı arz edeceğim. Evvelen valiyi tevkif eden Halid Bey'dir. Birkaç gün sonra Rüştü Bey'in bu suretle gönderilmesi Halid Bey'in hareketini oradaki kötülük isteyenlere karşı tenkit gibi olabilir.

İkinci olarak, Halid Bey mühim vaziyetlerde, Tümenin başına geçmeyi beklerken, bugün geçirmekte olduğumuz mühim ve tarihi zamanda diğer bir zatın yerine geldiğini görmekten müteessir olabilir. Bu tertipten sarfinazar buyurulmasını rica ederim." diyordu.⁽⁸⁸⁾

Kâzım Karabekir Paşa, 2 Ekim 1919'da yukarıdaki telgrafta verdiği uzun cevapta: "...Bu muamelenin Halid Bey'in müracaatı üzerine olduğu ve kendisine vaziyeti lâıkiyle anlatmak için Erzurum'a davet edildiğini" bildirdi.⁽⁸⁹⁾ Halbuki 1 Ekim 1919 tarihinde, Üçüncü Tümen Emir Subayı Mülazimi evvel (Üstteğmen) Tarık imzasıyla, Halid Bey Mustafa Kemal'in başyaveri Cevat Abbas

(88) Nutuk, Vesika, 103.

(89) Nutuk, Vesika, 104.

Bey'e, hususi bir telgraf gönderdi. Bu telgrafın son cümleleri şöyle idi: "Ahiren kumandan bey, Üçüncü Tümen kumanda vaziyet-i hazırasının tebdilini kolordudan talep etti. Şayet Kolordu bu teklifi kabul ve icra etmezse bilâemir fiilen kumandaya iptidar eyleyeceğini ve karar-ı sabık veçhile Kolordudan ayrılarak Kongre'yi re'sen âmir tanıyacağını arz eylerim. Paşa Hazretlerini lüzumu vec-hile tenvir buyurunuz efendim."⁽⁹⁰⁾

Karabekir, "Halid Bey, Mustafa Kemal Paşa ile ara sıra şifreli haberleşiyordu." diyerek, yukarıdaki telgrafı da buna misal veriyor. Zaten bu telgraftan sonra Karabekir, Halid Bey'i Erzurum'daki Dokuzuncu Tümen'e aldırıldı.

O günlerde Sivas Kongresi'nden sonra yapılacak olan seçimlere Mustafa Kemal Paşa, Halid Bey'in tesir etmesini istemişti. Bu konu ile ilgili olarak Karabekir'in ifadesi şöyledir: "...16 ekime kadar aldığım bilgilerde Mustafa Kemal Paşa, Trabzon bölgesindeki Üçüncü Tümen Kumandanı Halid Bey'le şifreli haberleşmekte ve seçimlere tesir etmesini istemektedir. Halid Bey, herhangi bir meseleyi uzun boylu düşünmeden ve başka bir vasıtaya lüzum olup olmadığını araştırmadan silahına sarılır bir yaratılıştadır olduğundan üst makamı olan benim dahi haberim olmadan ve reyim aksine bu tarz-ı hareketin fenalığını düzeltmek de güç ve belki tehlikeli olur."⁽⁹¹⁾

(90) Nutuk, Vesika, 105; s. 107 (Atatürk Arş. Mrk. Yayını Ankara 1989).

(91) Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 333.

Mustafa Kemal Paşa'nın Halid Bey'le kendisinden habersiz görüşmesinin de etkisi ve yukarıda yazdığımız sebeple Karabekir Paşa, 16 Ekim 1919'da Mustafa Kemal Paşa'ya, Halid Bey'le ilgili olarak şunları yazıyordu: "...Bilhassa İngiliz-Fransız mümessillerinin bulunduğu Trabzon muhitinde silsile-i meratibin reha görülmesine ve pek basiretkâr harekete ihtiyaç fevkaladedir. Maateessüf verdiğim sarıh talimata rağmen Halid Bey, bizzat ve asker kıyafetiyle valiyi tevkif ettiği garabeti dile destan olmuştur. Seçimler mes'elesinde de bu suretle faaliyet gösterirse kendi hakkında İngilizlerce vaki olan demarşın tekerrürü ve müşkül vaziyetin tahassülü gayr-ı kabil-i ictinab olur. Bunun için mumaileyhte muhabere edilmeyerek arzu-yi âlilerinin tatbikinde delâlet-i acizanemi istirham eylerim. Mumaileyhin vaziyet-i zatiyesi her türlü davadan beri ise herhangi bir muntıkadan meb'ûs seçilmesi hakkındaki fikri samîlerinin bildirilmesi arz olunur."⁽⁹²⁾

Mustafa Kemal Paşa, Halid Bey'in konu edildiği Erzurum'dan gönderilen bu telgrafa 19 ekimde şu cevabı vermiştir: "Halid Bey'in meb'us olmak veya olmamak hususundaki eğilimini bilmediğimden bu babda beyan-ı mütelea edemeyeceğim."⁽⁹³⁾

Ayrıca Karabekir'in yukarıda verdiğimiz telgrafı için Mustafa Kemal Paşa, "Nutuk"ta şu yorumda bulunur: "Seçimler meselesinin tesri ve arzu-yi millîye mutabık temini için Halid Bey'e ve sair icab eden birçok zevata sarf-

(92) Nutuk, s. 109 (Atatürk Arş. Mrk. Yayını, Ankara 1989.)

(93) Nutuk, s. 103.

ı himmet ve gayret eylemeleri bilhassa rica edilmişti. Bir de İngiliz demarşının gayri kabili ictinab ne gibi bir vaziyet vücuda getirebileceğini, kendi vaziyetimi, göz önüne getirerek bir türlü anlayamamış olduğumu itiraf ediyorum."⁽⁹⁴⁾

Sivas Kongresi sonunda yapılacak olan seçimlerle ilgili yukarıda Halid Bey ve Mustafa Kemal Paşa arasındaki haberleşmeden bahsetmesiyle de haberdar olduğunu gördüğümüz Karabekir, bununla ilgili olarak Halid Bey'e de şunları yazmıştır: "Seçimlerde milletin serbest rey vermesi ve askerın kat'ıyyen karışmaması esastır. Yalnız mükemmel tahsile sahip olmayan veya Müdafaa-i Hukuk esasına karşı olup, memleketi ayrılıklara sokmak isteyen kimseler hakkında icabedenlerin uyarılması ve aydınlatılması maksada kâfidir."⁽⁹⁵⁾

Mustafa Kemal Paşa'nın, Halid Bey ile doğrudan haberleşmesine Karabekir, sitemle şöyle diyor: "Mustafa Kemal Paşa, bana verdiği söze rağmen bizim Üçüncü Tümen Kumandanı Halid Bey'le hem de meb'usların şahısları hakkında şifreli haberleşmelerde bulunmuştur."⁽⁹⁶⁾ Gerçekten de 22 Kasım 1919'da Halid Bey'in, Mustafa Kemal'e ve Onun da Halid Bey'e yazdığı cevabı okuyan Karabekir, kendince bu siteminde haklıdır. Bu sistemi pekiştirecek olan Halid Bey'in Maçka'dan Mustafa Kemal'e yazdığı ve Karabekir'in de bahsettiği telgraf şöyledir: "a- Gümüşhane sancağıyla Trabzon sancağından

(94) Nutuk, s. 109 (Atatürk Arş. Mrk. Yayını Ankara, 1989.)

(95) Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 333.

(96) Kâzım Karabekir, aynı eser, s. 365.

Cevizlik kazasında meb'us, geri kalan kazalarda ise seçimle istigal edilmektedir. b- Gümüşhane sancağı ile Cevizlik kazasında Müdafaa-i Millîye adayları kazanmışlardır. İzzet ve Servet Efendilerin fevkalade muhalefetine rağmen mukabil fırka da muvaffakiyet için pek büyük bir mesai ve kudret ile cevap vermektedir. Neticenin lehimize çıkarılacağına kanaatim kavidir. c- Trabzon vilayeti adaylarının isimlerini 09.11.1335 (1919)'te arz etmiştim. Bunlardan yalnız Lazistan sancağının bir adayı noksan olup, o da Rizeli Osman Efendi'dir. Mu-maileyh Müdafaa-i Millîye azâsından bulunmasına, ahalinin arzusuna ve aynı zamanda liyakatine binâen aday gösterilmiştir. Arz-ı keyfiyet olunur."⁽⁹⁷⁾ Kaymakam (Yar-bay) Halid Bey imzasıyla Sivas'taki Mustafa Kemal'e gönderilen bu telgrafa Mustafa Kemal'in cevabı ise şöyledir: "Yüksek himmetleriniz müstelzim-i şükran olmuştur. Lazistan sancağına aday olarak sizce uygun görülen Rizeli Osman Efendi'nin temin-i muvaffakiyeti bizce temenni olunur."⁽⁹⁸⁾

Yukarıdaki karşılıklı telgraflardan da memnun olmayan Kâzım Karabekir, hoşnutsuzluğunu şu cümlelerle ifade eder:

"Önce seçimlere karışılmayacaktı. Sonra benim altımda olan bir tümen kumandanyla, hem de vaziyeti hayli münasebetsiz ve müşkil bir halde olan ve her taraftan aleyhine şikâyetler yağan Halid Bey'le ve verdiği söze rağmen bu taze muharebeye canım çok sıkıldı. Ben

(97) Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 365.

(98) Aynı eser, aynı yer.

bugün Fevzi (Çakmak) Paşa'ya saatlerce Mustafa Kemal'i müdafaa ettim. Onun vaziyetini kurtarmaya çalışıyorum. O bilakis benim fırka kumandanımla benden habersiz, isteğimin aksine vaziyet tesis ediyor."⁽⁹⁹⁾

Bu haberleşmeler karşısında Karabekir, uyarı anlamında değerlendirilecek olan aşağıdaki telgrafı Maçka'da Üçüncü Tümen'e halen vekâlet etmekte olan Halid Bey'e gönderdi. Aynen yazıyoruz:

"Halid Bey'e: 22.11.1335 (1919) tarihli Mustafa Kemal Paşa'ya yazılan şifreyi okudum. Milletin feryadı ve orduların millete müzaheret ilanı esası, sabık kabinenin imhasına cür'et ettiği meşrutiyet-i idareyi tesis idi. Şu halde askerlerin hiçbir vechile seçimlere tesir yapmaması ve milletin kemâl-i serbesti ile namzetlere rey vermesi lâzımdır. Kıtaatımızın siyasete müdahalesiyle inzibat ve samimiyetin sarsılmasına meydan verilmemesini hassaten rica eylerim."⁽¹⁰⁰⁾

İşte bu günlerdedir ki 9/10 Aralık 1919'da kendisinin mehdi olduğunu söyleyen Şeyh Eşref ve müridleri Bayburt'da isyan hareketinde bulundular. Onlara karşı alınan tedbirler gereği Karabekir'in emriyle, Halid Bey Bayburt'a gönderildi.

Şeyh Eşref ve müridlerine karşı toplanan kuvvetlerin Yarbay Halid Bey'in kumandasında Bayburt'ta toplanmasından sonra Hart'a çekilmiş olan Şeyh Eşrefe bir darbe vurmak gerekiyordu.

(99) Aynı eser, aynı yer.

(100) Aynı eser, s. 366.

ŞEYH EŞREF OLAYINDA HALİD BEY

Millî Mücadele'nin o en hararetlî günlerinde çeşitli nedenler ve niteliklerdeki ayaklanmalar furyası Halid Bey'in yetki alanı Bayburt'ta Şeyh Eşref ile anılır.

Bayburt'ta Şeyh Eşref namında biri mehdilik ve peygamberlik iddiasıyla ayaklanmış ve orada bir alayımızın silahlarını da alarak subaylarını hapis, askerlerini de terhis etmişti. İsyanın elverişli ve dindar mntıkalarına yayılmaya da istidadı vardı.

İsyanın duyulması üzerine Kâzım Karabekir, 24 aralık'ta 28. ve 29. Alaylar'la, 10.5'luk obüs bataryası'nın Halid Bey kumandasında olarak harekâta başlaması emrini verdi. Halid Bey, hemen harekâta başladı.

Oftan ve sahilden geleceklerle Hart'taki âsilerin birleşmesine mani olmak üzere Üçüncü Tümen'den de bir taburun gönderilmesi ile 24/25 aralık gecesi köy sarılmış ve Şeyh'e teslim olması için haber gönderilmiş ise de Şeyh, bir kişi kalıncaya kadar uğraşacağını bildirmişti. Bunun üzerine 25 aralık, öğleden sonra saat 4'te köy kenarına iki obüs atılarak tehdid edilmiş ise de Şeyh'in inad etmesi üzerine hakiki çarpışmalar başlamıştı.

Garip bir tesadüf olarak, ilk atışta top ateş almayınca Şeyh'in; kurşun işlemez, top atsalar da ateş almaz diye propogandalarına neredeyse askerler bile

inanmışken, ikinci topun ateşlenmesi ile bu sihir bozulmuştu.

Nihayet, 26 aralıkta kanlı bir müsademe ile isyan tenkil olundu. Şeyh Eşref ve müridleri bastırılarak gereği cezaya çarptırıldılar.⁽¹⁰¹⁾

Halid Bey'in baş rolde olduğu bu isyanın bastırılması olayını Mustafa Kemal, "Nutuk"ta anlatırken sanki Karabekir'in biraz ihmali imâ eder gibidir. Karabekir ise bu ithamı katiyyen kabul etmeyerek Mustafa Kemal'in bu olaydan bahsederken "Bizzat Bayburt'a gelip, 9. Fırka'nın kumandasını alan Kaymakam Halid Bey" ifadesini doğru olarak kabul etmez. Hatta Mustafa Kemal'in yukarıda arz ettiğimiz cümlesine atıfta bulunarak, bu "İfadesi doğru değildir. Ordumda zabtu rabt bir an dahi sarsılmamış ve kimsenin bizzat bir kumanda deruhtesi gibi bir anarşi olmamıştır ve olmazdı da. Halid Bey ile Rüştü Paşa'nın becayişlerini ben yaptım. Sebebi de Trabzon'da daha tecrübeli ve ağırbaşlı bir arkadaşla ihtiyaç olduğundan idi. Bayburt'a Erzurum havalisinden Dokuzuncu Tümen'i ben gönderdim. Halid Bey de bu Tümen'in kumandanı sıfatı ile bu tedib hareketini yaptı.⁽¹⁰²⁾

Şöyle veya böyle, Şeyh Eşref olayını bastıran ve bunda birinci derecede görev alan Dokuzuncu Tümen'in yeni kumandanı Halid Bey'dir.

(101) Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 381.

(102) Kâzım Karabekir, Paşaların Hesaplaşması İkinci Baskı (Haz. İsmet Bozdağ) İstanbul 1993, s. 61.

Halid Bey, 1 Ocak 1920 tarihli bir şifre ile doğrudan doğruya Mustafa Kemal Paşa'ya yazarak: "Hart meselesi, yalancı peygamberlerin ve oğullarının ve tevaibinden bazıların itlâfı ve Hart'ın teslimiyle neticelenmiştir."⁽¹⁰³⁾ diyordu.

Halid Bey, bu şifresinde meb'uslarla ilgili bazı malumat da verdiğinden Mustafa Kemal kendisine 21 Ocak 1920 tarihinde şu şifreyi yazdı: "Hart hadisesinde elde edilen muvaffakiyet-i birâderlerini tebrik ve meb'usların Ankara'ya gelmesi hakkında sarf buyrulan mesaiye teşekkür ederim."⁽¹⁰⁴⁾

Şeyh Eşref olayının neticesi ile ilgili olarak Halid Bey'in doğrudan Mustafa Kemal'e yazmasını hiyerarşi anlayışına ters bulan Karabekir, yukarıdaki telgraftan da yakınarak, "Mustafa Kemal Paşa, maiyet kumandanlarımla muhabere etmeyeceği hakkında Sivas'ta birkaç zat huzurunda bana söz vermesine rağmen, Nutk'un bu sahifesindeki satırları hayretle okudum."⁽¹⁰⁵⁾ diyor.

Gerçek şudur ki: Şeyh Eşref olayının bastırılmasını sağlayan ve bertaraf eden Halid Bey'dir. Bu başarıyı sağlayan Halid Bey'e, Karabekir'in emir verip vermemesi konumuz dışındadır. Fakat anlaşılan o ki, Karabekir bu başarıyı doğrudan doğruya Halid Bey'in insiyatifine bağlarken, kendisinin emir vermesi üzerine bu hareketin başarıya ulaştığını vurguluyor.

(103) Nutuk, s. 231 (Atatürk Arş. Mrk. Yayını, Ankara 1989).

(104) Nutuk, aynı yer.

(105) Kâzım Karabekir, Paşaların Hesaplaşması, s. 61.

**TRABZON'DAKİ SEÇİMLERE
HALİD BEY'İN KARIŞMASINA
İSTANBUL HÜKÜMETİ'NİN TEPKİSİ**

"Hepiniz kâfirsiniz, kimseyi tanımam, itaat etmem, harbedeceğim, Allah bana şeriat ilanına memursun dedi", diyerek isyan eden Şeyh Eşrefin isyanı henüz bastırılmıştı ki, 11 Ocak 1920'de Harbiye Nazırı Cemal Paşa'dan, Karabekir'e Trabzon seçimlerinde Halid Bey'in karışması ve Trabzon'un durumu hakkında bir şifre geldi. Bu şifrenin Halid Bey'le ilgili kısımları şöyleydi:

"...Şimdiye kadar 3. Kafkas Fırkası'na kumanda etmiş bulunan kaymakam Halid Bey'in, fırka kumandanlığı vazifesiyle uygun olmayacak derecede bir komiteci ruhuyla siyasetle iştigal ederek kendi fikir ve ic-tihadı hilafında bulunanları cebir ve tazyik eylemek ve seçimlerde Kur'an ve Salâta el bastırmak suretiyle arzu ettiği adaylara rey verdirmek ve bu memleketi bir İttihad ve Terakki zihniyetinden başka bir zihniyetin idareyi kurtarmasına imkân olmadığı fikrini öne sürerek herkesi bu fikre imâleye gayret ve cebir göstermek gibi teşebbüsat ve icraatı o havali hakkında da az çok bir hoşnutsuzluk meydana getirmiştir. Herkes ictihadında hür, serbest olmakla beraber elbisesi altında bulunanların ictihadlarını izhara kanun müsait olmadığından pek yakın

tanımamakla beraber şeref, haysiyet ve vakarını tanır, vazifesini en iyi şekilde yapar bir subay olduğunu işiti-tiğim Halid Bey'in şimdi Erzurum'da doğrudan doğruya islâhkâr nazarlarınız altında bu kusurlarını tashih eyleyeceğini pek ziyade eminim. Adı geçen (Halid Bey) bu defa fırkadan ayrılırken yaptığı bir tamimde "yazılan menhus bir emir üzerine ayrılıyorum" gibi bir tâbir kul-lanmıştır ki, hükümet-i merkeziyenin kendisini yalnız beca-yış suretiyle kurtarmak için yaptığı teşebbüsatin adedlerini ve bunlardaki müşkilatı biraz da tasavvur etmiş olsa idi Nezaret'in emrini bir emr-i menhus (kötü emir) değil, bir emr-i necabet (iyi emir) telakki eylemesi icab ederdi. Ve esasen üst makamların emirlerini ast ma-kamlara tebliğ edenler hiç bir hakka sahip değillerdir."⁽¹⁰⁶⁾

Demek ki Halid Bey, Trabzon'dan haliyle 3. Tümen Kumandanlığı'ndan alınıp da Erzurum'da 9. Tümen Ku-mandanlığı'na verilirken İstanbul Hükümeti'ne, gö-revinden alınış emrini kötü ve uğursuz olarak de-ğerlendirip, bunu da bu makama yazmıştır. Harbiye Nezareti'nin ise kendisini savunur bir tavrı vardır.

Yine bu telgraftan Harbiye Nazırı, Halid Bey'i şerefli, haysiyet sahibi, vakar ve görevini en iyi yerine getiren bir subay olduğunu belirtiyor. Herhalde bir sebeptendir ki; Halid Paşa, Enver Paşa zamanında çıkarılan ve Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa gibi komutanları da kapsamına alan "Cesaret ve mu-vaffakiyeti fevkâlatesine göre terfi" edenlerden olmuştur.

Mustafa Kemal Atatürk'ün, Kâzım Karabekir ve Halid Paşalar'ın komutanlık karakterlerinde özel bir hassa var-

(106) Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 405.

dır. Bu gibi devlet adamları şahısları ile bütünleşen, görevlerini adeta imanlarının vecibesi imişçesine yapan kimselerdir. Komutanlık yaparken sadece asker ve muharebeyi yöneten kimse değildirler. Bunların zekâ ve dirayetleri çevrelerindeki halkın psikolojik yapı ve potansiyeli ile bir bütünlük oluşturur.

Yukarıda arz ettiğimiz cümleleri doğrulayan; Cemal Paşa'nın telgrafındaki Halid Bey'in kendisine muhalif olanlara Kur'an üzerine yemin ettirerek arzu ettiği işleri gördürmesi anlamındaki sözleridir. Gerçekten de Erzurum, Sarıkamış, Kars, Artvin ve yöresindeki Halid Paşa'nın askeri olmuş yüzlerce insan, O'nun; çok dindar, dini vecibelere çok bağlı, ermiş hatta evliya derecesindeki bir komutan olduğunu söylerler.

Bu vesile ile Halid Paşa'nın meziyetleri ile ilgili ayrıca şunlar da söylenebilir: Çok cesur, milliyetperver, halkını ve o halkın psikolojisini iyi bilen, dinini çok seven, milis oluşturma yeteneği çok üstündür. Cesaret isteyen gerilla türü savaşlarda başarılıdır.

Çoruh Müfrezesi'nde iken bu cephede Ruslara karşı Doğu bölgesi aşiret gençlerinden meydana getirdiği birliklerle büyük başarılar elde etmişti. Çoruh Müfrezesi içerisinde Hamidiye Alayları'nın askerleri de vardı. Halid Bey böylece aşiret milislerini de yakından tanıma imkânı da bulmuştur. Bu aşiret gençleriyle büyük başarılar sağladı. Bu başarılar sonunda Halid Bey, erken terfi ile yarbay rütbesine yükselmiştir. Zaten aralık 1915'te Türk askeri, Halid Bey komutasında Ardahan'a girmişti. Bu sebeple de Halid Bey'in bu çevrede yarattığı sempati Doğu'da geniş bir coğrafyaya yayılmıştır.

Yaralanarak Çoruh Cephesi'nden ayrılıp tedavi için Avusturya'ya gidip dönmesinden sonra da, Doğu Cephesi'nde Rus hareketlerinin gösterdiği nezaket üzerine, Yarbay Halid Bey, özel yetenekleri dolayısı ile hassasiyet arz eden Tunçeli Cephesi'ne gönderilmişti. Zaten bundan sonra da Karabekir'in emrinde olarak yörede kalmıştı.

Harbiye Nazırı Cemal Paşa'nın telgrafına aynı gün cevap veren Kâzım Karabekir şöyle diyor: "Halid Bey, müfrit milliyetperver olduğundan, Trabzon mıntıkasında ise; gözleri hırs ve menfaatle dolu bazı kimseler bulunduğundan Fevzi Paşa Hey'eti'nin esaslı tahkikat yapmış olduğunu zannetmiyorum. (Trabzon'da) bir küçük azınlığın Fevzi Paşa Hey'etini de zehirledikleri görülüyor. Çünkü bu defa Halid Bey, aleyhine söylenen ifadeler vakıtle bütün ordu aleyhine ve yine bu şekilde, aynı mahalde cereyan etmiştir. Halid Bey'in ittihad ve terakki zihniyetinden bahsetmesini katiyyen zannetmiyorum. Zira o dahi içine düştüğümüz bu halden, her zaman müteessirdir. Ve yapanları hayır ile teyid etmiyor.

Halid Bey'in Tümen'inden ayrılırken verdiği günlük emri getirtiyorum. Tetkik edeceğim ve hal ve hareketinde fenalıklar varsa, ıslah edeceğim."⁽¹⁰⁷⁾

Gerçekten de Karabekir, Halid Bey'in Üçüncü Tümen'i bırakıp, Dokuzuncu Tümen'e giderken verdiği dilekçede "emirdeki menhus" kelimesinin emre değil, İngiliz siyasetine vasıf olduğunu anlayarak, bu yanlış anlamayı da Harbiye Nezareti'ne bildirmişti.

(107) Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 406-407.

MUSTAFA KEMAL PAŞA İLE DOĞRUDAN YAZIŞMALAR

Mustafa Kemal Paşa'nın, doğrudan emri ile Halid Bey, 17 Mart 1920'de Oltu'da Yusuf Ziya Bey'e yazdığı şifrede, "Hey'et-i Temsiliye yüz bin Osmanlı lirası karşılığı parayı Azerbaycan'dan istemektedir. Osmanlı kâğıt parası olarak özel kişi vasıtasıyla sağlanmasını ve ne yapıldığının bildirilmesini rica ederim." diyordu.

Bundan önce de bahsettiğimiz gibi Mustafa Kemal ile Halid Bey, Karabekir Paşa'yı dışlayarak, devamlı ve çeşitli konularda yazışmışlardır. Bu yazışmalara Kâzım Karabekir Paşa'nın tepkileri dile getirilmişti. Ankara'da, Meclis'in açılmasına yakın günlerde de bu yazışmalar devam etmekte idi. Bunlardan biri yukarıda bahsini ettiğimiz Azerbaycan'dan alınacak para ile ilgili iken diğeri de, Mustafa Kemal'in 18/19 Nisan 1920'de Karabekir'e yazdığı aşağıdaki şifre sebebiyle öğrendiği yazışmadır. Bu şifrede Mustafa Kemal: "9. Kafkas Tümeni Kumandanı Halid Bey'den Miraç Kandili'ni kutlayan bir telgraf aldım. Kendisi'nin Oltu'ya gittiğini biliyorduk. Fakat, döndüğünden haberimiz yok. Ne vakit gelmiştir? Ne iş görmüştür. Bildirilmesi rica olunur."⁽¹⁰⁸⁾ diyordu.

(108) Kâzım Karabekir, aynı eser, s. 650-651.

Karabekir'in deyimi ile bu yazışmada "asıl maksad M. Kemal'in Halid Bey ile maddi ve manevi teması kaybetmemek temayülü"dür.

Öte yandan birliklerimizin geri çekildiği Üç-Sancak yöresinde Ermeni zulmü ayyuka çıkmıştı.

21 Mart 1920'de Üç-Sancak yöresinden gelen haberlerde Ermenilerin Nahcivan bölgesinden Büyük Vadi, Ordubad, Civa, Ahuri ve Kars'a bağlı Çıldır, Akbaba, Şüregel ve Zersed kazalarında İslâmlar'a uygulanan mezalimin Oltu'ya da yayılacağı anlaşılmıştı. Bu sebeple Karabekir Paşa, Oltu'nun teşkilatını tetkik ve takviye etmek ve Kars civarındaki İslâmlar'a emniyet ve itimad bahşederek morallerini yükseltmek, maneviyatlarını artırmak ve icap ederse Oltu'ya gönderilecek kuvvetlerle bunlara yardım edilmesini temin için Dokuzuncu Tümen'in yeni kumandanı Halid Bey'i 21 Mart 1920'de Oltu'ya gönderdi.⁽¹⁰⁹⁾

Halid Bey'i Oltu'ya göndererek oradaki çalışmalarını organize eden Karabekir, bir taraftan da 22 martta Eri van Ermeni Cumhuriyet'i komutanlığına bir nota vererek Doğu illerinin Ermeniler'e bırakılacağı yolunda yalan bildiriler çıkarılmasını ve Ermeniler'in yöre halkına yaptığı kötülükleri protesto etmişti...⁽¹¹⁰⁾

25 Mart 1920'de Oltu bölgesinde 9. Tümen Komutanı Halid Bey, Narman'daki piyade taburumuzun çekirdeğini teşkil etmek üzere 3 taburluk bir müfreze teşkil etmişti. 1600 piyade, iki top, iki makineli tüfeği olan bu

(109) Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 527.

(110) Abdülhaluk Çay, Yaşar Kalafat; Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kuvay-ı Milliye Hareketleri, s. 34.

müfrete Merdenik güneyindeki Kolashı Taşdağ-Çolpanek-Muzart batısı-Ağundur hattını işgal ile Ermenilerin yayılma ve faaliyetine mani olacaktı. Kâmilan İslâm olan bu bölgenin korunması böylece sağlanacakken Kars ve Sarıkamış bölgelerinde de istihbarat merkezleri tesis olundu. Hey'eti Temsiliye'ye de bu durumlar bildirilmiş ve tasvip görmüştü.⁽¹¹¹⁾

19 Nisan 1920'de Oltu Milis kuvveti 1600 piyade, 4 makineli tüfek ve 2 toptan oluşan oldukça muntazam bir müfreze halinde düzenlenmişti. Bu müfreze, 9. Tümen'den bir tabur çekirdek olmak üzere Halid Bey tarafından teşkil edilmişti. Bu gelişme Karabekir tarafından Hey'et-i Temsiliye'ye de bildirilmişti.⁽¹¹²⁾

Yine o günlerde Temsil Hey'eti Ankara'ya taşınmış, Büyük Millet Meclisi açılmış, Mustafa Kemal Paşa da Meclis Başkanı seçilmişti.

Mustafa Kemal Paşa'nın belki de Meclis Başkanlığına seçildikten sonra Halid Bey'e yazdığı ilk telgraf bu günlere rastlar.

Bu telgrafta Mustafa Kemal Paşa'nın, Halid Bey'den bir isteği olmuştur. Bu istek Muhafız taburu kumandanı İsmail Hakkı Efendi'nin kendisine fedai subay olarak gönderilmesidir. Bu isteğe hayır diyemeyen Halid Bey, Karabekir'den habersiz olarak, bu subayı izinli göstererek Mustafa Kemal Paşa'ya göndermişti.⁽¹¹³⁾

Daha sonra bu subay vesilesiyle Mustafa Kemal Paşa ile Halid Bey'in yazışmaları devam etmiştir. Bu ya-

(111) Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 548.

(112) Aynı eser, s. 614.

(113) Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 650.

zışmalarda dışlandığını fark eden Karabekir, Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya 29 Nisan 1920'de bir telgraf gönderdi. Bu telgrafın Halid Bey ile ilgili kısımları şöyledir:

"...Hatırnişan-ı devletleridir ki, alt makamlarla haberleşmenin muayyen olan mahzurlarından dolayı Halid Bey'e malûmat-ı âcizi haricinde emirler verilmemesini zat-ı samilerinden defalarca isticram etmiştim. Halid Bey'e de tebligat-ı lâzımada bulunarak mumaileyhten de söz almış idim, ki bununla her şeyin fevkinde bir esas olan itimadı ve emniyet-i müteakibinin her vechile tezelzülünden masum kalması emniyesine hizmet edilmiştir. Pek sevdiğim Halid Bey'in şayan-ı takdir birçok evsafı olmakla beraber, gerek alt ve üstleri ve gerekse ahali arasında komitecilik ile de şöhreti vardır ki herhalde hal-i hazır kumandanlarımızı ve yardımlaşma düsturuna dayanan ortak çalışma usulümüzü bu gibi şaibelerden mutlaka uzak bulundurmağa vatanî bir mecburiyet vardır..."⁽¹¹⁴⁾

Bu telgraftan da anlaşılacağı üzere Mustafa Kemal Paşa ile Halid Bey'in direkt görüşmelerine Karabekir, hem üzülmüş hem de kızmıştır. Mustafa Kemal'in bir kısım şeyleri aracısız olarak Halid Bey'den öğrenmek istemesi Karabekir'i hep hayrete düşürmüştür.

Mustafa Kemal'in Karabekir'i devreden çıkararak Halid Bey'le doğrudan görüşmesinin sebepleri bilinmez fakat bu konular ile ilgili elbette bir kısım yorumlar yapılabilir...

(114) Aynı eser, s. 650-651.

SARIKAMIŞ VE KARS'IN KURTULUŞUNDA HALİD BEY

Osmanlı Ordusu 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mütareke şartlarına uyarak, Umumi Harp'ten önceki Osmanlı sınırlarına çekildiği tarihten başlanarak, sınır dışında himayesiz kalan İslâm ahâlisi de, yeniden Ermeni kırgınları ve zulümlerine uğramaya başlamıştı.

Ermeni kırgınlarının binbir yöntemle uygulandığı yerler; Kars ili ve çevresi, Sarıkamış ve buraya bağlı yerler, Akbaba, Çıldır, Göle, Zersad (Arpaçay), Oltu, Kağızman, Iğdır ve buralara bağlı köyler idi.

Ermeni kırgınlarına daha fazla dayanamayan Kâzım Karabekir Paşa, daha Mayıs (1920) ayından itibaren bir kısım tedbir hareketlerinde bulunuyordu.

Karabekir Paşa'nın aldığı tedbirlerden olarak 18 mayısta Halid Bey'in kumandanı olduğu 9. Tümen'in sonu olan 29. Alay da Erzurum'dan Narman'a hareket etmişti.

Karabekir, bir taraftan da Ermeni hareketlerine karşı konulması için ısrarla birkaç defa Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na yazmıştı.

Karabekir'in, bu ısrarları karşısında 6 haziranda Ermenilere karşı TBMM tarafından hareket emri çıktı ise

de, daha sonra bu emir 23 hazirana tehir edildi. Bu durumda Karabekir, "durmayan Ermeni hareketlerine karşı Bardız-Oltu mıntıkasında bize lüzumlu yerleri 9. Tümen ve 3. Tümen'in 8. Alayı ile işgal ettirdi.

Bir müddet yalnız Sarıkamış cephesinde muayyen hududu geçemedik. Fakat eylül ayında fazla beklemeye takatimiz kalmadığından 9. Tümen ile bir karşı taarruzla kazanılan başarı, Sarıkamış-Allahuekber hattının yani Soğanlı Dağları'nın işgalini gerektirdi. Bu da matlub Ermeni Harekâtını açtı ve bu suretle milli hareketin umumî inkişafı temin olundu."⁽¹¹⁵⁾

Daha üst kademedен, ileri emri gelmeden Karabekir'in direktifi ile harekete geçen Halid Bey, emrindeki 9. Tümen birlikleriyle 8 Haziran 1920'de Horasan mıntikasını tahrik etmeye başlamıştı bile...

Yöre halkının daha 1915 yılında Türk askeriyle Ardahan'a gelirken adını duyduğu, yiğitliğine paha biçilmez Halid Bey; cesareti, ataklığı ve delikanlılığı ile halkın dilinde "Deli" yani cesur ve gözüpek olarak biliniyordu.

Her zaman askerlerinin en önünde, ona en iyi cesaret örneği, bu mümtaz komutanı duyan çocuk yaştaki gençler, ona başvurarak, onun emrinde gönüllü asker yazılıyorlardı. Halid Bey, kendisine müracaat eden bu çocukları boyuna-kilosuna bakarak, eli silah tutabilecek olanları emrine alıyordu.

8 Haziran 1920'de Halid Bey, Tümeniyle birlikte mıntikasını tahrik emrini almıştı ki, 9 Haziran 1920 ta-

(115) Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 741.

rihinde "Trabzon valisi Hamit Bey'in görevde kalması ısrar ve müracaatlarını bu valinin Trabzon muhitinde şahsi mevkiini takviye için bir teşkilat vücuda getirmiş olması" muhtemel görüldüğünden Erkan-ı Umûmiye Reisi İsmet Paşa (İnönü), Karabekir Paşa'ya bu içerikte bir telgraf göndererek "Trabzon muhitinde bir fesad hazırlığı varsa, ihtimal ki Halid Bey'in muhtemel bir Trabzon fesadı için şimdiden memur edilmesi icab eder. Mütalaa-i devletlerine intizadayım" diyordu.⁽¹¹⁶⁾

İsmet Paşa'nın isteğinden de anlaşılacağı gibi Halid Bey, acil durumları halledebilen bir haslete de sahiptir. Yöre halkı gibi üstleri de ona bel bağlamıştır. Onun şahsına ve başarıma gücüne herkesin güveni tamdır... Oysa o tarihlerde Üçüncü Tümen ve Komutanı Rüştü Bey Trabzon'daydı...

Gerçi Karabekir, İsmet Paşa'nın bu isteğini yerine getirmemiştir, ama Halid Bey'in Trabzon'a gönderilmesinden bahsedilmesini de "şayan-ı hayret"le karışlamıştır.

Henüz XV. Kolordu'ya vekaleten bakan Karabekir, İsmet Paşa'nın bu isteğine biraz sinirlice yorum yaparak diyor ki: "...Halid Bey şimdiye kadar Trabzon'da ne yaptı ki bundan sonra ne yapacaktır? Halid Bey'in, Trabzon'a memur edilmesinin bir Trabzon isyanına sebep olacağı düşünülmeyişi gibi yanlışlıklar mı yapılmaktadır? (Çünkü Trabzon valisi Hamid Bey'i halk çok destekliyor ve istiyordu. Halid Bey'in valiye yapacağı bir hareket halkı ters yönde coşturabilirdi.) Trabzon'u askerden kor-

(116) Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 747.

kutan Yarbay Halid Bey'in lüzumsuz taşkınlıkları olmuştur. Şimdi onu nasıl gönderirim. Bundan başka fırkası Hasankale Bölgesi'nden hududa yürüyüş emrini almıştır. Trabzon'a git denirse, yapılacak dedikodular hareket zamanı neye mal olur?"⁽¹¹⁷⁾

Elbette yukarıdaki cümlelerde bir sitem vardır. Bu daha çok Karabekir'in Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa gibi üstlerine olan töhmetidir. Yoksa, Karabekir'in samimi ikrarlarından anlıyoruz ki, Halid Bey'i en çok seven, takdir eden ve koruyan kendisidir. Üstü durumundakilerin Karabekir Paşa'nın, XV. Kolordu kumandanlığına asaleten atanmasını değil de başka şeyleri konuşup yazmaları harekât halindeki bir kolordunun vekil kumandanı oluşu da galiba Karabekir'in zoruna gidiyor...

(117) Aynı eser, s. 748.

KARS'A DOĞRU İLERİ HAREKÂT

Sarıkamış, Kars ve ötesi harekât planında sıra Sarıkamış'ın kurtarılmasına gelmişti.

Bu hareket planında Karabekir, asıl darbeyi Sarıkamış istikametinde 12. ve 9. Tümenlerle vuracaktı. Kendisi de bu iki tümenin hareketini görerek idare edecekti.

İki tümen arasında Zivin-Sarıkamış hattı 12. Tümen'de kalmak üzere taksim edilmişti. Bütün 9. Tümen Cambar (Çember) Dağı dahil olmak üzere o cepheyi müdafaaya tahsis edilmişti. 12. Tümen Sarıkamış'a karşı cepheden, Allahuekber üzerinden de 9. Tümen yürüyecekti. Böylece kesin netice almak kuzeyde yarbay Halid Bey kumandasındaki 9. Tümen'den bekleniyordu. Bu tümen Sarıkamış-Kars yolunu keserek, Ermenileri kuşatacak, 12. Tümen ise Sarıkamış istikametinde ilerleyecekti.⁽¹¹⁸⁾

27 haziranda Bardız-Oltu bölgesine yukarıda da belirttiğimiz gibi pek çok gönüllü yığılmıştı. Bu gönüllülerden eli silah tutabilen yetişkin gençleri Halid Bey, şahsen görerek seçmekte idi.⁽¹¹⁹⁾

(118) Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 771.

(119) Aynı eser, s. 773.

28 haziranda, 9. Tümen'in bulunduğu yer ile Bardız arasındaki boşluğa bir dağ topu da verilmiş olan süvari alayı yerleştirildi. Bu süvari alayı da Halid Bey'in emrine verildi. Böylece Halid Bey'in 9. Tümen'i yedi tabur ve bir süvari alayından teşkil oluyordu.⁽¹²⁰⁾

28-29 haziranda Bardız Cephesi'nin en mühim bölgesi olan Yukarı Hamas'a, 9. Tümen'in büyük kısmı nakledildi. Tümen karargahı da burada olacaktı.

9 ağustosta Cambar (Çember) Dağı'na Ermeniler topçu ateşi ettilerse de mukabele edildi.

13 eylülde "Bardız-Oltu Cephesi taarruzu" yapıldı. Aynı tarihte Karabekir tarafından 9. Tümen kumandanı Halid Bey'e, Ermenilerin Olur'a karşı olan tecavüzlerine bir ders vermesi emredildi. Aldığı bu emir üzerine Halid Bey, Bardız cephesinden 29. Alay'ı alarak, 8. Alay'la beraber Oltu Cephesi'ndeki Ermenilerin Birinci Alayı'na taarruz etti. Pançarut'tan düşmanın ricat hattına düşerek, cephedeki 8 top tümüyle, 2 makineli, bir kamyon, bir mutfak arabası zaptedilerek, aynı zamanda Ermenilere 200 can kaybı verildi.⁽¹²¹⁾

20 eylülde Karabekir Hamas yaylasındaki 9. Tümen karargahına giderek, 9. Tümen Komutanı Halid Bey ve kurbay subaylarla görüştü.⁽¹²²⁾ Aynı tarihte TBMM, Doğu Harekatı'na ancak izin vermişti.⁽¹²³⁾ Oysa Karabekir'in emriyle, halkın dilindeki adıyla Deli Halid

(120) Aynı eser, s. 777.

(121) Aynı eser, s. 842.

(122) Aynı eser, s. 845.

(123) Aynı eser, s. 847.

Paşa, dağ yeli gibi, olması gereken hattın çok ilerisinde, imanlı Türk halkının desteği, kahraman Mehmetçiğin isteğiyle deli gibi esiyordu.

29 Eylül 1920'de 12. Tümen Sarıkamış'ı, Halid Bey komutasındaki 9. Tümen'de Çatak-Divik-Bezirgangeçit bölgesini işgal etti.⁽¹²⁴⁾ İşgal edilen bu köylerde Ermenilerin öldürmek için ahırlara, merelere doldurduğu ölümü bekleyen halkın bir kısmı kurtarıldı.

Millî kuvvetlerimizin yöreye gelmesine kadar Ermenilerin birçok yerde öldürdüğü halkımızın dramını anlatmaya yetecek ifade, öldürülmüş insanlarımızın toplu mezarlardan çıkan buluntularında saklıdır.

Hemen o tarihlerde Erzurum'daki depolardan bir kısım silahların kaybolduğu dedikodusu yüzünden Karabekir, cepheyi çok güvendiği tümen komutanlarına bırakarak Sarıkamış'tan Erzurum'a gitmiş, 7 ekim tarihinde de geri dönmüştü.

Aynı tarihte Karabekir, M. Kemal Paşa'dan bir telgraf almıştı. Telgrafta, Halid Bey'in Mustafa Kemal'e, Onun da Halid Bey'e verdiği cevap yazılıydı. Bu telgrafi aynen aşağıya alıyoruz:

"Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Hazretlerine;

1- 9. Fırka kumandanı Halid Bey'den aldığım telgrafname sureti ikinci madde ve benim verdiğim cevabın metni üçüncü maddede zeylen arz edilmiştir.

2- Erzurum vilayetinin leh ve aleyhinde idare-i kelâm edecek değilim. Ankara'ya muhalif olarak takdim

(124) Aynı eser, s. 849.

edilenlerin müracaatı üzerine işbu galeyanın ne Kuvay-i Milliye'ye ve ne de zat-ı devletleri aleyhine olmadığını bildirmek isterim. Kuvay-i Milliye ve Mustafa Kemal Paşa aleyhine getirilen her türlü galeyanın, başında olduğum fırkamla tard ve silahla kırmak mecburiyetinde olduğumu nâtik bir vesika-i hakikiye de yazdım. Erzurum'a giden Kâzım Paşa'nın eline verdim. Müsterih olunuz. Millî varlığı yaratan Ümera ve zabitanı bu menatıktaki ahali evladına sû-i kast edecek canilerden değildir. Evvelen bu hareketin hedefi doğrudan doğruya miralay Manastırlı Kâzım Bey ve sû-i istimal ile maznun bir kaç kişidir. Kuva-yi Milliye'ye teyid-i sadakat arz-ı hizmet için Erzurum nâmına bir telgraf keşide ettirilmek üzere arz-ı keyfiyet olunur.

3- Yazılan Cevap:

Halid Bey'e: Gerek şahs-ı naçizânem için, gerek mukaddes maksad-ı millî için istinad-ı millî yegane sizin gibi memleketin büyük kumandanlarının vefa ve samimiyetidir Telgrafnâmenizden cidden mütehasşıs ve müteşekkik oldum. Erzurum'un sağlamlık ve metaneti ve ordunun inzibat ve sadakati bütün memleketin gözünü diktığı bir hedeftir.

Sû-i istimâli tezahür ve tahakkuk edecekler aleyhinde hep aynı derecede hiddetli ve müteessiriz. Ordu dahilinde inzibat ve samimiyet baki oldukça inayet-i haktan ümidimiz kuvvetlidir. Muhabbetle gözlerinizden öperim."⁽¹²⁵⁾

(125) Aynı eser, s. 853-854

Bu telgraftan anlaşıldığı kadarıyla Karabekir'in, Mustafa Kemal'e kendisinin bilgisi dışında Halid Bey'le haberleşmemesi hususundaki uyarısı kabul görmüştür.

Bu telgraftan Halid Bey'in o günlerdeki Erzurum'da olan bir kısım pürüzlerle ilgili Mustafa Kemal'e ferahlatıcı anlamda verdiği bilgi yanında, kendisinin de Mustafa Kemal ve Millî davaya bağlılık temennileri yazdığını anlıyoruz. Bunda nasıl bir beis gördüğü konu ile ilgili yapılacak tefsirlerle belki açıklanabilecek olan Karabekir, Halid Bey'e, "bir daha bu işlerle uğraşmamasını yazmış"tır.⁽¹²⁶⁾

30 eylülde Merdînik'teki Ermeniler geri çekildiler ve Merdînik (Göle) kuvvetlerimiz tarafından işgal olundu. Fakat bu tarihten itibaren ordumuz "bazı esbab ve mülahaza binaen 28 ekime kadar, bir ay Sarıkamış-Laloğlu hattında kalmayı" gerekli gördü.⁽¹²⁷⁾

14 ekimde 9. Tümen cephesinde Ermeniler yoğun bir topçu ateşi açtılar ise de geri püskürtüldüler.⁽¹²⁸⁾

20 ekimde Karabekir'in emriyle 9. Tümen birlikleri Yahınılar-Vezinköy-Mağaracık hattından Kars'ı ihata edecekler ve doğudan taarruzda bulunacaklardı. Karabekir'in bütün emirlerini harfiyyen yerine getiren Halid Bey komutasındaki 9. Tümen birlikleri, 30 ekimde Kars'ı işgal ile ebediyyen kurtardılar.

(126) Karabekir Aynı eser, s. 854.

(127) Nutuk, c. II, s. 486.

(128) Kâzım Karabekir, Aynı eser, s. 854.

Halid Bey'in çok büyük gayretlerinin görüldüğü bu ileri harekâta Kars'ta binlerce yetim ve kimsesiz Müslüman çocuğu kurtarıldı. Pek çok ganimet elde edildi. Bunun büyük bir kısmı sonradan Batı Cephesi'ne gönderildi.

Ordumuz Gümrü'ye kadar ilerledi ve 3 Aralık 1920'de Ermenilerle Gümrü Anlaşması imzalandı.

Erzurum'un kurtuluşundan Kars'ın kurtarılmasına kadarki geçen zamanda yöredeki insanlar Halid Bey'in kahramanlıklarına bizzat şahit olmuş, onu çok yakından tanımışlardır.

Anlatma geleneğinin çok yaygın olduğu Doğu'nun bu yöresindeki Halid Bey'i görenlerin anlattıkları bu çalıışmanın sonuna eklenmiştir.

Kars'ın alınışı sırasında Halid Bey'in yanında bulunan, Millî Şûrâ Hükümeti'nde "Dahiliye Mümessili" olarak görev yapmış Hacı Şerif oğlu Mehmet (Sungur) Bey'in 1967 yılında "Hayat-Tarih Mecmuası"nın 7. sayısında yayınlanmış hatırasını arz edelim.

Mehmet (Sungur) Bey, bu röportajında Halid Bey'le ilk tanışmasından başlayarak, onunla olan hatıralarını, ondan aldıkları emirlerle neler yaptıklarını anlattıktan sonra, Kars'ın alındığı günki Halid Bey'i şöyle ifade ediyor: Ermeniler, nereye ve nasıl kaçacaklarını bilemiyorlardı. Zaten bize, Ermenilerin "gençlerini yakalayın, çocuk ve kadınlarına bir gedik açın, kaçınsınlar" şeklinde talimat verilmişti.

Bu kargaşa anında Halid Bey, Kale tarafından alayının başında gelmekte olan Mazmanofla Demirköprü'nün üstünde karşılaştılar. Aralarında pek az bir mesafe vardı. Halid Bey, atının üzerinde doğrularak, gürledi: -Teslim ol, geldim...

Henüz 23 yaşındaki Ermeni Komutanı Yarbey Mazmanof şaşırılmıştı. Birliklerine hitaben: -Silah başına, emrini veriyse de, Ermeni alayında bir kıpırdama olmadı. Tekrar, size sesleniyorum, silah başına... Fakat askerler onu dinlemiyorlardı. Bu defa, size de, size emniyet edinin de anasını... diyerek, belindeki onlu tabancasını şakağına dayayarak ateşledi. Sonra bir külçe halinde atından aşağı yuvarlandı. Bu hali gören Ermeni alayı, silahlarını yere atarak teslim oldular.

Halid Bey, yerde cansız yatmakta olan Ermeni kumandan Mazmanofa bir müddet baktıktan sonra, yüzünün hatları değişti. Vakur bir eda ile yüzünü Kars Kalesi'ne doğru çevirdi. Şerefi uğruna çarpıştığı Türk bayrağı dalgalanıyordu...⁽¹²⁹⁾

Bu sebepledir ki, Kars'ın alınmasının hatırasına Halid Bey'in soyadı "KARSIYALAN" olmuştu. Bu zafer sonrası Karabekir, Ferik (Korgeneral)liğe Halid Bey de Miralay (Albay)lığa yükseltildiler.

Kars'ın alınışı esnasında eşsiz kahramanlığı görülen Halid Bey'in bu şöhreti ve başarıları haber olarak İzmir gazetelerinde de yer alıyordu. Mesela, 24 Ağustos 1920

(129) İhsan Birinci, "Bir Kahramanlık Destanı", Hayat Tarih Mecmuası, c. 2, sayı 7, s. 66-69 (1 Ağustos 1967).

tarihli "Ahenk" gazetesinde "Halid Bey'in komutasındaki bir müfreze ile Ermeni kuvvetleri arasında mühimmat deposunu tahrip ettiği"⁽¹³⁰⁾ verilen haberler arasındaydı.

1919 kasımında İstanbul'dan dönen Servet (Atabek) Bey'in, iki çuval içinde Halid Bey'e verdiği 1/84000 lik Üç-Sancak ve Kafkasya'ya ait haritalardan Halid Bey, Kars'ın kurtuluşu ve Aras boyundaki ordu hareketlerinde çok yararlanmıştı.⁽¹³¹⁾

Tabir uygunsa Doğu Cephesi'nde faaliyetlerin bittiği ve Batı Cephesi'nde de düşmana karşı faaliyetlerin zirveye çıktığı günlerde 8 Aralık 1920 günü Mustafa Kemal Paşa'dan, Karabekir Paşa'ya bir telgraf geldi. Bu telgrafta "cür'etli ve icabında kahredici olan bir arkadaşa" ihtiyacı olduğunu yazan Mustafa Kemal, bunun için Halid Bey'i yanına istiyordu.

Mustafa Kemal'in bu isteğini aynen naklediyoruz:

"Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa Hazretlerine:

Bu mıntıkada ihtirasat-ı hasisesini menafi-i müşterek-i âliyye tercih eden türedilerin harekât defiliyatı vaziyet-i umûmiyemizi işgâl edecek mertebeye vasıl oluyor. Gerçi asbabı ve vasait-i mukabele mevcuttur. Ancak şedidülbabı ve cüretkâr ve icabında kahhar olan bir arkadaşın şahsen ihtiyacım hiss olunur derecededir. Bu arkadaşın ordu-yı devletinizde mühim hidamet ifâ etmekte

(130) Zeki Arıkan, Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını (1918-1920), Ankara 1989, s. 100.

(131) Türk Kültürü Dergisi, sayı 126, s. 109-110.

olan miralay Halid Bey olabileceğini ümid ediyorum. Mir-i mümaileyhin burada iktidar ve şöhreti ile mütenasip bir vazife ve vaziyet sahibi edilmek üzere refakat-i acizaneme gönderilmesine muvafakat-ı devletlerini hasaten rica ederim. İcab ederse bu ricamı adı geçene (Halid Bey'e) ıblag ederek muvafakat-ı devletleri cevabını aldıktan sonra Müdafaa-i Milliye Vekâleti'nden şekl-i resmiye ait tebligatın derhal bildirileceğini arz eylerim."

Mustafa Kemal Paşa'nın, Halid Bey'i isteğine evet diyen Karabekir Paşa, cevap olarak şu telgrafı yazmıştır:

"Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine:

Tensib-i samileri vechile miralay Halid Bey, Ankara'ya hareket edecektir. İstanbul'dan celbedeceği valdesini de görmek ve kara yolunun uzunluğundan ve müşkilâtından ictinab etmek üzere Erzurum-Trabzon-İnebolu-Ankara yolunu tercih eylemiştir.

Denizde tehlikeye uğramaması için, Halid Bey'in Trabzon'a hareketinin gizli kalamayacağını düşünerek kendisinin Üçüncü Fırka Kumandanlığı'na tâyin buyurulmuş olduğunu yayarak bu maksatla kitaata dahi tamim eyledim. Hakikat-i maslahatı ve gayet emin bir motor izharını 13. Fırka kumandanına bildirdim.

Halid Bey seçeceği birkaç subayla yakında hareket edecek ve hareket tarihi ayrıca arz olunacaktır."⁽¹³²⁾

Erzincan'ın kurtuluşundan itibaren Aralık 1920 tarihine kadar özellikle Karabekir'in "İstiklal Harbimiz"

(132) Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 867.

eserinin ışığında bilgi verdiğimiz Halid Bey'in adı geçen eserdeki bahsi burada bitiyor.

Zaten belirtilen tarihten sonra Halid Bey, artık Batı Cephesi'nde oradan oraya koşarak kahramanlıklarına kahramanlıklar katacaktır. Bu cümleden olarak O'nun Batı Cephesi'ndeki faaliyetlerini çok kısa olarak satırbaşlarıyla geçelim.

Halid Bey Batı Cephesi'nde

Kahramanlığı ve cesareti tartışmasız herkes tarafından kabul edilen Halid Bey, M. Kemal Paşa tarafından da gördüğümüz gibi, "cür'etli ve kahhar" diye tanımlanıyor.

Mustafa Kemal'in isteği ve Karabekir'in de rıza göstermesiyle Halid Bey, 1920 aralık ayında Şark Cephesi'nden ayrılıp, Garp Cephesi'ne gitti.

Halid Bey'in gitmesiyle, onun kurduğu iki taburlu Çıldır Gönüllü Alayıda haliyle izinli olarak dağılmıştı.

O günlerde Batı Cephesi'nde, Çerkez Ethem ayaklanması vaki idi; ve Yunanlılara karşı da Birinci İnönü Muharebesi'ni yapıyor idik.

Halid Bey'in Kocaeli Grup Kumandanlığı

Şark Cephesi'nden alınarak, Batı'da Kocaeli Grup Kumandanlığına atanan Albay Halid Bey, 26 Ocak 1921'de Geyve'ye gelerek görevine başladı. Aynı gün fonksiyonunu Halid Bey'in deruhte edeceği Kütahya müfrezesi lağvedildi. Zaten Birinci İnönü Muharebesi de lehimize sonuçlanmıştı.

Bu arada Kastamonu, Bolu ve dolayları komutanlığına teşkil edilmekte olan 40. piyade alayı da dahil edildi ve Kocaeli Grubu Komutanlığı emrine verildi.⁽¹³³⁾

30 Ocak 1920'de Genelkurmay Başkanlığı'nca Kocaeli Grubu Komutanlığı arasındaki ara hat: Göynük-Taraklı-Göynük Çayı (bu yerler Kocaeli Grubu Komutanı Halid Bey'in emrine dahil) şeklinde değiştirilmişti.

Halid Bey'in komutanı olduğu Kocaeli Grubu Komutanlığı, 7. ve mürettep piyade tümenleriyle Karamürsel Millî Müfrezesi ve grup bağlı birliklerinden müteşekkildi. Bu birlikler İkinci İnönü Muharebesi'ne de katılacaklardı.⁽¹³⁴⁾

Halid Bey II. İnönü Muharebesi'nde

Kocaeli Grup Komutanı Albay Halid Bey'in isteğiyle Şubat 1921'de Bolu Bölge Komutanlığı da kaldırıldı.

Maiyetinde 287 subay ve 6386 er bulunan Halid Bey'e, İkinci İnönü harekatı öncesi Genelkurmay Başkanlığı, umulan bir Yunan taarruzu karşısında düşünce ve tekliflerini sorarak tecrübe ve bilgisinden yararlanmak istemiştir.⁽¹³⁵⁾ Halid Bey'in öneri ve düşüncelerini dikkate alan Genelkurmay Başkanlığı, buna verdiği cevapta "teklifin uygun olduğunu bildirmiş"ti. Yine aynı şekilde Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa, Halid Bey'in ko-

(133) Türk İstiklal Harbi, II. Cild Batı Cephesi, 3. Kısım, Ank. 1966, s. 244 (Genelkurmay Basımevi)

(134) Aynı Eser, s. 275

(135) Aynı Eser, s. 296

mutanı olduğu "Kocaeli Grup Komutanlığı kıtalarının kullanılma hakkındaki düşünce ve teklifine katıldığını"⁽¹³⁶⁾ bildirmişti.

25 Mart 1921'de Batı Cephesi Komutanlığı'nın, İnönü mevziinde vereceği kesin sonuçlu muharebeye katılmak üzere Kocaeli Grubu Komutanlığı büyük kısmıyla Sakarya'dan geçiş hareketini bitirmişti.⁽¹³⁷⁾

26 martta Albay Halid Bey, Grup komutanı adıyla (yapılacak muharebede) sağ kanadın emir ve komutasına memur edilmişti. Yine aynı gün aldığı emir üzerine saat 20.15'te İkinci ve Kırkinci Alaylarla birlikte Ahırköprü'den Rıza Paşa'ya hareket etti.

27 martta Sağ Kanat grubu komutanı Albay Halid Bey, bir gün önceki cephe emrine uyararak bugün yapılacak karşı taarruz için saat 8.30'da kıtalara taarruz emrini vermişti.⁽¹³⁸⁾ Aynı gün akşam 17.00 sularında Halid Bey'in emrindeki kuvvetler düşmana 500 metre kadar sokuldukları halde bazı alayların hareketleri ağır geliyordu. İşte o zaman Sağ Kanat Grubu Komutanı Halid Bey, bu alayların taarruzunu çabuklaştırmak için ileri sokularak, yakından verdiği emirlerle birliklerini gayrete getiriyordu. O'nun emrindeki er ve subaylar akla durgunluk veren fedakârlıklarda bulunarak hatta süngüsü olmayanların, dipçikleriyle döğüştükleri bir taarruz geliştirdi. Bu taarruzda Halid Bey, sağ kolundan bir yara alıncaya kadar ön hatlarda çarpıştı. Yarasının tedavisi

(136) Age, s. 296

(137) Age, s. 328

(138) Age, s. 346

gerektiği için, Grup Komutanlığını 61. Tümen Komutanı Albay İzzeddin'e bırakarak Rızapaşa Köyü'ne gitti. (139)

Mart ayı sonunda II. İnönü Muharebesi'de zaferle sonuçlanacaktı. Bundan sonra Millî Mücadele'nin Sakarya ve Büyük Taarruz gibi iki büyük düğümü çözülecektir. Halid Bey, buralarda da bitmez bir hırs ve gayretle mücadele edecektir.

İkinci İnönü Zaferi akabinde 5 Temmuz 1921 tarihli Batı Cephesi Komutanlığı bünyesinde Halid Bey'i, 12. Grup Komutanı olarak görüyoruz. Maiyetinde Sekizinci, Onbirinci, Elliyedinci Piyade Tümenleri ile İkinci Süvari Tümeni ve Dördüncü Süvari Tugayı bulunuyordu. Halid Bey ve kuvvetleri Birinci ve Üçüncü Gruplarla cephede kullanılacaktı. Bu sebeple 12. Grup Teke Köyü (hariç) İnlerkatrancı hattını işgal ve savunmak üzere hazırlanıyordu. (140)

25 temmuzda verilen cephe emri ile Halid Bey'in komutanı olduğu 12. Grup'tan "kendilerine verilmiş savunma kesiminin savunulması için arazi, geri yolu ile su ihtiyacının karşılanması hakkında gerekli inceleme ve keşif yapması" (141) istenmişti.

Bu arada Ordumuz Kütahya ve Eskişehir yöresinden geri çekilerek Sakarya sağında tutunmaya çalışıyordu.

(139) Age, s. 350; Galiba bu yarasından ötürü tebdili hava alarak İstanbul'a annesinin yanına giden Halid Bey'e annesi kapıyı açınca, onun yaralı olduğunu görmüştü. Bu haliyle onu içeriye almayarak: "yaralanmakla bir şey olmaz, git şehit ol," diyerek kapıdan geri çevirmişti.

Mutlaka gerçek olan bu rivayet Doğu'da ve Batı'da O'nun askeri olmuşların anlatıkları hatıralar arasındadır.

(140) A.g.e., s. 72.

(141) A.g.e., s. 86.

Bu durum karşısında 1 Ağustos 1921'de 12. Grup Komutanı Halid Bey'e "Yunanlıların ileriden karşılanması ve Sakarya geçitlerinden serbestçe geçmesine engel olunması ve Yunan hareketinin geciktirilmesi" emri verildi. (142) Bu ve benzeri emirler 23 ağustosta başlayacak ve 22 gün 22 gece sürecek olan Sakarya Zaferimizi sağlayacak ön faaliyetlerdi.

Sayı ve silahça çok fazla olan Yunan kuvvetleri karşısında ordumuz Eskişehir ve Kütahya Muharebeleri'nde (13-19 temmuz) gerektiği için Sakarya doğusuna çekilmişti. Bu akliselim çekiliş, bir kısım muhaliflerce yenilgi gibi değerlendirilmişti. Bu sebeple herkesin sınırları pek gergindi. İşte o günlerde Halid Bey'in durumu da bu atmosfere uymaktadır.

O günlerde yaşanmış Halid Bey'le ilgili bir olayı Dr. Rıza Nur şöyle anlatır:

"Gece Halid'in çadırındayız. (Konya Mebusu) Vehbi Efendi, Halid'e mağlubiyetten dolayı serzenişli lakırdılar söylüyordu. Halid kızdı. -Hoca, öyle laf atıp durma- dedi. Gözü döndü. Sesinin hali fena idi. Vehbi, Halid'in ne deli olduğunu bilmiyor. Şaşırdı. Derhal lakırdıya karıştım. İşin önüne durdum. Vehbi'yi susturdum. Öteki de (Halid Bey) çıkıp gitti. Muhtemel felâketi giderdik. Hoca ısrar etse, beriki de tabancasını çeker vurur. Herif deli. Yalnız adı değil, hakiki deli. Vehbi'ye: -Sen ne yapıyorsun? O delidir. Sakın bir daha birşey söyleme!- Anladı... O gece açıkça ve toprak üstünde yattık. Ömrümde ilk defa açıkta toprak üstünde yatıyordum." (143)

(142) A.g.e., s. 116.

(143) Dr. Rıza Nur, Moskova-Sakarya Hatıraları, İstanbul 1991, s. 154.

KARA FATMA İLE TANIŞMASI

Halid Bey, Batı Cephesi'nde iken, İstiklal Harbimizin mücahid kadınlarından olan Kara Fatma (Fatma Seher) ile de tanışmıştı.

Kara Fatma'nın Vanlı olan eşi Binbaşı Ezdeşin 1919 eylülü sonlarında Sarıkamış'ta şehit düşmüştü. Böyle olmakla beraber İstiklal Mücadelesi'ne eşinin bıraktığı yerden devam eden Kara Fatma da Birinci ve İkinci İnönü Muharebeleri'ne katılmıştı. Halid Bey, Batı Cephesi'ne geldikten sonra Kara Fatma, onun maiyetine girmişti.

Kara Fatma, kendi ifadesine göre: "Doksan üç kişiden ibaret müfrezesini, Kocaeli Grup Kumandanı Halid Paşa, yeterli bulmamış, bunların sayısını üç yüze yükseltmiştir."⁽¹⁴⁴⁾

Kara Fatma (Fatma Seher) İzmit'te Kocaeli Grubu Kumandanı Halid Bey'e yazdığı 24 Ekim 1921 tarihli şifrede: "İki yıldan beri çok yorgun bulunduğu için, İzmir çevresinde veya cephe gerisinde kısa bir süre dinlenmek üzere kullanılması" hususunda ricada bulunmuştu. Kara Fatma'nın bu ricasını Kocaeli Grup Kumandanı Halid Bey, aynı gün yani 24 Ekim 1921'de Geyve İs-

(144) Fevziye Abdullah Tansel, İstiklâl Harbinde Mücahid Kadınlarımız, Ankara 1988, s. 29.

tasyonu'nda yazdığı telgrafla kabul ettiğini bildirmişti. Bu cevabî telgraf şöyledir:

"İzmit'te Mücahide Fatma Seher Hanım'a

Son bir emre kadar maiyetinizle birlikte İzmit'te istirahat etmeniz uygun görülmüştür."⁽¹⁴⁵⁾

(145) Aynı eser, s. 30-31.

EGE'NİN KURTULUŞUNDA

Sakarya Zaferimizden sonra Büyük Taarruz'da görev alacak olan Halid Paşa, Kocaeli Grup Komutanı olarak görev alanı içinde faaliyetlerine devam etmiştir.

1922 senesi haziran ayı başında, Ankara'nın Paris temsilcisi Ferid Bey'den Hariciye vekâletine bir haber gelmişti. Devrinin ünlü yazarı Claude Farrere, haziran ayının ikinci yarısında TBMM Reisi Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret etmek istiyordu.

O günler İngiltere-Fransa-İtalya'nın beraberce verdikleri mütareke şartlarının tetkik edildiği buhran devridir.

Klod Farer'ı kabul eden Mustafa Kemal Paşa, bir Fransız torpidosu ile gelecek olan, bu o günün en tesirli Fransız edibi için İzmit Körfezi kıyısındaki topçuların yanlışlıkla ateş etmemeleri için, aşağıdaki bildiri yayınladı. Bu bildiri Kocaeli Grubu Kumandanlığı'na yani Halid Paşa'ya ve bilgi için de Garp Cephesi Kumandanlığı'na 16 Haziran 1922'de yazılmıştır.

Bu uyarı yazısının metni şöyledir:

"18.06.1338 (1922) Pazar günü Klod Farer benimle görüşmek üzere bir Fransız torpidosu ile İzmit'e gelecektir. İzmit Körfezi sahilindeki topçu kıtaatının yan-

lışlıkla torpidoya ateş etmemelerinin emir buyurulmasını rica ederim."⁽¹⁴⁶⁾

İzmit o tarihlerde Ankara'nın İstanbul'a en yakın merkeziydi. Kocaeli Grup Kumandanı olan ünlü Halid Paşa da boş durmamış, Yalova'ya kadar olan kıyıyı her türlü düşmandan temizlemişti. "Yakınlarında bir İngiliz destroyerinin serinlemek için denize askerleriyle giren subaylarını, Karamürsel sahillerinden gönderdiği balıkçı kayıklarıyla esir almış ve oralarda bir daha görünmemeleri kaydıyla serbest bırakmıştı."⁽¹⁴⁷⁾ Bu aşırı cesaretinden dolayı Deli Halid Paşa'nın mizacını da iyi bilen Mustafa Kemal Paşa, her ihtimale karşı yukarıda sözünü ettiğimiz uyarı tamimini kendisine göndermişti.

Türk İstiklal Harbi'nin Eskişehir-Kütahya ve Sakarya muharebeleri sırasında Batı Cephesi'nde Kolordu ve Ordu teşkilatı yoktu. Ancak kolordu yetkilisinde grup komutanlıkları bulunuyordu. Sakarya Meydan Muharebesi'ni izleyen günlerde ise, grup komutanlıkları hemen kaldırılmış, yerlerine üçer tümenli kolordu komutanlıkları kurulmuştu. Bundan sonra da Büyük Taarruz dönemi başında orduların teşkiline geçilmişti.

Şimdi Büyük Taarruz'da Halid Bey'in komutanı olduğu Kocaeli Grubu'nun hareketlerini kısaca verelim.

26 Ağustos 1922'de Halid Bey ve grubu, Yalova kesiminin Reşâdiye Köyü kuzey sırtlarında bulunan Yunan ileri karakollarına baskın yaparak Yunanlıları asıl mev-

(146) Cemal Kutay, Ege'nin Kurtuluşu, İstanbul, 1981, s. 82.

(147) Aynı eser, s. 83.

zilerine çekilmeye mecbur etmişti. 27 ağustos'ta Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'nın emri ile Halid Bey ve Grubu şimdilik kesin muharebelerden çekineceklerdi. Ertesi 28 ağustos günü Kocaeli Grubu, düşmanın Bursa menzili üzerine yöneltilmek üzere hazırlanmakta idi. Zaten 29 ağustos günü de Halid Bey'in toplayabileceği kuvvetlerle Orhangazi ile Gemlik arasından Bursa doğrultusunda taarruz etmek teklifi Batı Cephesi Komutanlığı'nca uygun bulunmuştu. 30 ağustosta Halid Bey, ayırdığı beş piyade taburu ve iki dağ bataryasından kurulu mürettep müfrezeyi sabahleyin İznik kuzey-doğusunda toplayarak, kendisi de Hizarcık'a gitti.⁽¹⁴⁸⁾

31 ağustosta Kocaeli Grubu, bir tümen ve üç müf-reze ile Bilecik umumî istikametinde Onbirinci Yunan Tümeni'ne taarruza devam ediyordu. Bu grubun kumandanı olan Albay Halid Bey, alay ve tümen kumandanlıklarında büyük yararlıklar göstererek, cesareti, sertliği ve fedakârlığı ile tanınmış olarak burada da aynı örneği gösteriyordu.⁽¹⁴⁹⁾

31 ağustosta Batı Cephesi Kumandanlığı'nca Halid Bey'e, Bursa'ya varıp, Bursa-İzmir arasındaki hareket yolları üzerinde düşman yürüyüşünü devamlı olarak durdurması emri verildi. Bu emir üzerine Halid Bey, beş taburluk bir müfrezeyi 3 eylül sabahı Yalova'nın 5-6 km. güneyinde topladı.⁽¹⁵⁰⁾

(148) Türk İstiklal Harbi, II. Cild, 6. Kısım, I. Kitap, Ankara 1967, s. 48, 111, 115, 146, 270.

(149) Fahri Belen, Büyük Türk Zaferi, İstanbul 1970, s. 72.

(150) Türk İstiklal Harbi, II. Cild, Batı Cephesi, 6. Kısım, 3. Kitap, Ankara 1969 (Genelkurmay Basımevi s. 20).

Büyük Taarruz'da Halid Bey, Doğu'da gösterdiği gayret ve fedakârlıkları burada da göstererek, 3 eylül akşamı yigirmiye düşmanın ardına sarkmayı başarmış ve İzmir Körfezi'nden Yalova'ya kadar kıyı şeridi üzerinden kaçışını önlemişti. Akçapınar, Balçıkhisar yöresinde çok sayıda esir ve malzeme ele geçirmişti.⁽¹⁵¹⁾

3 Eylül 1922'de Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, bir emir yayınlayarak Büyük Taarruz'da görev alanların terfilerini bildirmişti. Bu emirle Kocaeli Grubu Komutanı Albay Halid Bey, tuğgeneralliğe yükseltilmiştir.

4 Eylül 1922'de Yalova yakınındaki Almalıdağ'da ele geçirildi. Bu sırada başta Kocaeli Grubu Kumandanı Halid Bey olmak üzere emrindeki bütün askerler, bütün müf-reze, Gönüllü Yalova Bölüğü çok büyük kahramanlıklar gösterdiler. Zaten Halid Bey'in olduğu yerde kahramanlık, fedakârlık, gözüpeklik hep içiçedir... Bu kahramanlıklara dayanamayan Yunan taburu ağırlıklarıyla Orhangazi'ye doğru çekiliyordu. 5-6 eylülde Halid Bey ve emrindeki Grubun hareket bakımından Üçüncü Kolordu emrine verildiği öğrenildi.⁽¹⁵²⁾ 3. Kolordu İnegöl'e doğru ilerlerken, Kocaeli Grubu birlikleri de Bilecik ve Yenişehir'i zaptettiler.⁽¹⁵³⁾

Bu savaşlarda komutan olarak bulunmuş olan Fahri Belen'in, o kritik günlerdeki bilgi ve gözlemlerini aşağıya alıyoruz.

(151) Cemal Kutay, Egenin Kurtuluşu, s. 142.

(152) Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, 6. Kısım, 3. Kitap, s. 175, 183.

(153) Fahri Belen, Büyük Türk Zaferi, Afyon'dan İzmir'e, İstanbul 1970, s. 99.

"Birliklerimiz 6 eylülde Yenişehir-İnegöl hattına vardılar. Yunan kuvvetleri de Bursa doğusunda evvelce tahkim edilen Kazancı Bayırı mevziini tuttular.

İki tarafı dayalı ve tahkim edilmiş ve iki misli üstün kuvvetle tutulmuş olan mevziye yapılacak taarruz muvaffakiyet vaad etmiyordu. Bütün ümit İznik Gölü ve Gemlik arasındaki düşman mevziine Kocaeli Grubu'nun yapmakta olduğu taarruz idi. Düşman bu mevzii bir alayla ve denizden çıkardığı kuvvetle takviye etti. Donanma da topçusu ile Yunan müdafaasını destekliyordu. Bu durumda altı taburdan ibaret olan Kocaeli Müfrezesi'nden de mühim bir başarı beklenemezdi. Takdirle ifade etmek lâzımdır ki başında Grup Kumandanı Halid Bey'in de bulunduğu müfreze düşmana şiddetle saldırmakta idi. Halid Bey, yüksek sevk-u idare adamı değilse de tümene kadar olan birlikleri şahsî nüfuzu ve cesareti ile zafere götürmekte mahir idi. Gerçekten de Yunanlılar bizden üç misli üstün olmakla beraber Bursa doğusundaki Kazancı mevziindeki Yunanlılar'a 6 Eylül'deki başarılar her bakımdan takdire layıktır."⁽¹⁵⁴⁾

Kocaeli Grubu 6 eylül akşamından itibaren Orhangazi'ye taarruza başladı.

9 Eylül 1922'de İzmir kurtarılmıştı. Başkumandanlık karargahı Niften (Mustafa Kemal Paşa) sonra, öncülerle beraber adım adım İzmir'e yaklaşıyordu...

Akıncılar İzmir'e girerken, Gazi Mustafa Kemal, Genelkurmay Başkanı ve Batı Cephesi Kumandanı ile du-

(154) Fahri Belen, Büyük Türk Zaferi, s. 99-100.

rumu incelemiş, Şükrü Naili (Gökberk) Paşa kumandasındaki Üçüncü Kolordu'ya Bursa'yı 10 eylülde düşmandan kurtarmaları emrini vermişti. 6 eylülde itibaren bu kolordu emrinde olan Kocaeli Grubu Kumandanı Halid Paşa'ya da şahsî emri olarak Gemlik-Mudanya sahil şeridini kesmesini bildirmiş ve kararını arkadaşlarına duyurarak, "yarın İzmir'e gireceğim" demişti.⁽¹⁵⁵⁾

Gerçekten de çok kayıplar verilmekle beraber 10 eylülde Orhangazi ele geçirildi ve Gemlik de geri alındı. 11 eylülde Kocaeli Grubu büyük bir cesaretle Gündoğdu (Flader) tepelerine taarruz etti, Grup Komutanı Halid Bey, Umurbey'den şu emri gönderdi: (kısaca) "10-11 Eylül 1922 gecesi düşman Gemlik'i boşaltarak kaçırmıştır."⁽¹⁵⁶⁾

Gemlik'in alınmasıyla ilgili olarak o zaman Batı Cephesi Kurmay Başkanı, Orgeneral Asım (Gürbüz) Paşa, şöyle bir hatıra anlatır: "Gazi Mustafa Kemal, İzmir'e hareketimizden evvel, harita üzerinde son direktiflerini verdi. Üçüncü Kolordu Kumandanı Şükrü (Gökberk) Paşa'ya, ("İzmir yolu üzerindeyim. Bursamızın kurtuluş müjdesini bugün sizden bekliyorum.") haberini gönderdi. Bu istek, yerine getirilmesi için bütün imkânların seferber edilmesini zevkli vazife haline getiren emirdi.

İyi hatırlıyorum. Genelkurmay Başkanı Fevzi (Çakmak) Paşa, Şükrü Naili Paşa'ya bu emir notunu iletirken Kocaeli Grubu Kumandanı Halid Paşa'ya Gemlik-

(155) Cemal Kutay, Ege'nin Kurtuluşu, s. 167.

(156) Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi, 6. Kısım, 3. Kitap, s. 187.

Mudanya yolunu süratle tutmasını ve düşman birliklerini limandan vapurlara bindirilip, ayrılmalarına fırsat vermemelerini emreden notunu yazdırıyordu. Yazılan yazdırılanı görmesine ve duymasına imkân olmayan, mesafede olmasına rağmen dudaklarında bir gülmsemi ile Genelkurmay Başkanı'na: ("Paşam... Halid'e sahilleri tutması emrini mi veriyorsunuz?") dedi. Mareşal (Fevzi Çakmak) kendisinin sözlerini duyması mümkün olmayan yerden Başkumandan'ın bu suali karşısında ilk anda şaşırır gibi oldu. Fakat İstiklâl Mücadelesi olarak iki kelimenin içine sıkışmış mucizenin mimarlarından birisi olarak, arkadaşının ve başkumandanının çapını çok iyi bilmenin rahatlığı içinde o da tebessüm etti ve müsbet cevap verdi. Not ettirdiğı emrin muhtevasını yanımıza yaklaşıarak okudu. Kocaeli Grubu Kumandanı Halid Paşa'nın cesaret mizacını bilen Mustafa Kemal, neş'eli ve keyifli, ("Emir Halid'i belki yolun yarısında bulur") dedi".⁽¹⁵⁷⁾

(157) Cemal Kutay, Ege'nin Kurtuluşu, s. 167-168.

MUDANYA MÜTAREKESİ'NE KATKISI

Daha sonra Başkumandan Mustafa Kemal Paşa, Kocaeli Grubu'nun Halid Paşa kumandasında İzmit bölgesinden ileri hareket emrini verdi. Bu emir İstanbul'a doğru atılan ilk adımdı. Ataklığı, aşırı cesareti ve karar kabiliyeti ile tanınan genç kumandanı Başkumandan'ın şahsi emri, kendisine kesin emir verildiğı anda gösterilecek hedefe bir an evvel erişmek için lzmlu gördüğü bütün tedbirleri alması idi.⁽¹⁵⁸⁾

İzmir Körfezi üzerinden hareketle sahili takiben Yalova-Mudanya-Gemlik kıyısını tutmak ve ileriye devam etmek vazifesini alan Kocaeli Grubu Kumandanı Halit Paşa'nın emrine verilen ve İzmir'den takviyeli şekilde yola çıkarılan, Kaymakam Zeki Bey (Tümgeneral Zeki Soydemir)'in kumandasındaki İkinci Süvari Tümeni yolları üzerindeki düşman artıklarını temizleyerek tesbit edilen mevkiilerde buluştular. nce süvari, ardından da piyadeler Mondros'tan sonra galiplerin masa başında çizdikleri tarafsız bölgeye (İstanbul, Boğazlar ve Çanakkale'nin belirli çevresi) coşkun tezahrlar altında girdiler.

(158) Aynı eser, s. 188.

Askerlerimiz daha sonra Lozan'da resmen karara bağlanan ve tarafsızlığını Millî Misak içinde, bütün milletlerarası boğazlar ve sular için benimsediğimiz hat üzerinde durdular.⁽¹⁵⁹⁾

Bütün bu başarılarda, Mustafa Kemal Paşa'nın özel ilgi ve güven duyduğu Deli Halid Paşa'nın aktivitesi inkâr edilemez.

12 eylül gününe gelindiğinde Kocaeli Grubu Burgaz'a girmişti. Buradan Mudanya'ya taarruz edildi ve Onbirinci Yunan Tümeni esir alındı. Kocaeli Grubu Komutanı Halid Bey, aynı gün saat 14.30'da Kolordu'ya gönderdiği raporda: ("şiddetli muharebelerden sonra saat 13.00'te Tümen birlikleriyle beraber Mudanya'ya girildi. Düşman mevziinde üçü 105'lik olmak üzere altı top alındı. Mevcudu henüz tesbit edilemeyen esirler arasında Onbirinci Tümen komutanı ve kurmay hey'eti de vardır."⁽¹⁶⁰⁾ Bu başarı askerlerimizin yorulmak bilmez azmi ve örnek kahramanlığı, subaylarımızın fedâkârlığı kumanda hey'etinin tedbir ve uyanıklığı ile kazanılmıştı.

17 eylülde askerleriyle Bandırma'ya giren Halid Bey, 18 eylül'de Erdek'i kurtardı. Bütün bu hareketler esnasında Halid Bey'in aldığı tedbirler sayesinde Mehmetçik yol, ulaşım v.s. problemlerle karşılaşmadı. 24 Eylül 1922'de Kocaeli Grubu ile birleşen İkinci Süvari Tümenimiz Mondros ile Sevr arasında, Boğazlar Komisyonu adıyla toplanan İngilizlerin hakimiyetlerindeki

(159) Cemal Kutay, Ege'nin Kurtuluşu, s. 167-168.

(160) Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, 6. Kısım, 3. Kitap, s. 205

işgal hey'etinin çizdiği nazari tarafsız bölgeye girerek Erenköy ve Biga'yı kurtardılar.⁽¹⁶¹⁾

Mudanya Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra (11 Ekim) 14 Ekim 1922 günü Halid Bey'in emrindeki 41. Tümen Üçüncü Kolordu Kumandanlığına bağlandı. Emrindeki 41. Tümen'in alınmasıyla tek tümenli (18. Tümen) kalan Kocaeli Grubu'nun Komutanı Halid Bey, bu durumdan üzülmekle istifa etti ve isteği ile 17 Ekim 1922'den sonra Yedinci Ordu emrine verildi.⁽¹⁶²⁾

(161) Cemal Kutay, Ege'nin Kurtuluşu, s. 195; Erenköy ve Biga'yı kurtaran kuvvetlerimiz Çanakkale ve kıyı şeridindeki İngiliz kuvvetlerinin etrafını sarmış, ileri hareket için emir bekliyordu. İngiliz Generali (Major-General Carls) Harington 30 Eylül 1922'de doğrudan Mustafa Kemal Paşa'ya başvurdu ve mütareke müzakerelerinin neticesine kadar Türk kuvvetlerinin ilerlememesini rica etti. Mustafa Kemal Paşa cevabında, vatanı harâb etmiş bir düşmanın bakiyesinin kurtarılmamış tek bir karış vatan toprağı kalmayınca kadar takib edilmesinin tâbi olduğu ve bu vazifenin yerine getirildiğini hatırlattı.

Harington'la Mustafa Kemal Paşa arasında yazışmalar sürerken Türk kuvvetleri tesbit edilmiş hedeflere erişmişlerdi. 3 ekinde Mudanya görüşmeleri başladı ise de ilk günden itibaren oyalama planları yapan karşı tarafın bu durumunu öğrenen Mustafa Kemal Paşa, Kocaeli Grubu'nun akıncılarını harekete geçirerek Kandıra önlerine kadar gelindi. 7 ekinde aynı oyalama devam ettiğinden Kocaeli Grubu atıları İngiliz deniz kuvvetlerinin Karadeniz üssü olan Şile'ye girdiler. Bu beklenmedik ileri hareket karşısında İngilizler öyle şaşırılmışlardı ki Çanakkale'de olduğu gibi sahile kurdukları çinko barakalar içindeki yemek hazırlıklarını dahi bırakıp deniz yoluyla geri çekilmişlerdi. (C. Kutay, Ege'nin Kurtuluşu, s. 197-200).

Nihayet Mudanya Mütarekesi 11 Ekim 1922'de imzalandı. Halid Paşa'nın idaresindeki Kocaeli Grubu'nun faaliyetlerinin gelişmesini kısaca verdiğimiz olaylardaki etkisi bellidir.

Kocaeli Grubu'nun lağvı konusunda Batı Cephesi Komutanlığı'nın 19 Ekim 1922 tarihli emri kapsam olarak şöyle idi: "Orduların yeni konuş durumları münasebetiyle şimdiye kadar bağımsız olarak görev yapmış olan Kocaeli Grup Komutanlığı, kuruluşunun devamına lüzûm kalmadığı Başkomutanlıkça uygun görülmüştür. Batı Cephesi kanadında senelerden beri görev yapmış olan Kocaeli Grubu Komutanının ve Komutanlık hey'etinin üstün hizmetlerini överek anarım. Grup teşkilleri Birinci Ordu emrine verilmiştir. Grup komutanı Halid Paşa Hazretleri, yeni bir göreve atanmak üzere, Batı Cephesi emrine verilmiştir."⁽¹⁶³⁾

(162) Abidin Güzel, Türk İstiklal Harbi II. Cilt. Batı Cephesi, 6. Kısım IV. Kitap, Ankara 1969, s. 95.

(163) Aynı eser, s. 95-96.

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN TEKLİFİYLE MİLLETVEKİLİ OLUŞU

Bu konuyla ilgili Dr. Rıza Nur hatıralarında şöyle yazar:

"Deli Halid'e Mustafa Kemal mebusluk teklif ettiği vakit, ben yanında idim. Zavallı Halid, istemem, dedi. Zorlandı. Diğeri de zorladı. Nihayet Halid; Ben mebusluk yapamam, pek asabî bir adamım, kürsüye çıkar bir şey söylerim. Bir mebus itiraz eder. Ben itiraza alışmamışım. Tabancayı çıkarır vururum. Beni yapmayınız, dedi. Fakat olmadı. Zorlandı, kendisini biliyormuş. Sanki başına geleceği de biliyormuş. Yalnız bu yüzden kendisi başkasını öldüreceğini zannediyordu.

Halid, deli derecesinde asabî idi. Şark Cephesi'nde, sonra Arap cephesinde birçok zabıtları muhakemesiz kabahatli ve kabahatsiz tabancasını çekip kendi eliyle öldürmüş, katil olmuş bir adamdı. Fakat pek namuslu ve hamiyetli idi. Cesur, hırçın hatta deli idi ama, namuslu bir adamdı."⁽¹⁶⁴⁾

(164) Dr. Rıza Nur, Hayat ve Hatıratım, c. 3, İstanbul 1992, s. 97-98, 320.

HALİD PAŞA MECLİS'TE

TBMM'nin ikinci döneminde Halid Bey, 28 Haziran 1923'te Ardahan milletvekili olarak seçildi. Bu görevde ölüm tarihi olan 14 Şubat 1925 tarihine kadar kaldı.

Halkın deyimiyle sağında taşıdığı "namuslu", sol yanında taşıdığı "namussuz" çifte tabanca ile gezmeyi huy edinmiş olan Halid Paşa; Meclis'te de sert tutumu, özellikle komutanlık ve parlamento üyeliğini birlikte yürütmek isteyen generallerin tavrı yüzünden patlak veren "Paşalar Meselesi"nde yaptığı tartışmalarla dikkati çekiyordu.

Zaten böyle bir tartışmanın akabinde çıkan arbedede vurularak hayatını kaybedecektir.

Halid Paşa'nın vurulmasına sonra da ölmesine sebep olan, o günkü konuşma ve gelişmeleri Feridun Kandemir'in, "Cumhuriyet Devrinde Siyasî Cinayetler" isimli kitabından aynen alıyoruz.

"Büyük Millet Meclisi'ndeyiz. Millî Müdafaa bütçesi müzakere ediliyor. Söz alanlardan Ardahan mebusu Halid Paşa:

— Harp malûllerinin, şu harpte bu harpte malûl olmuşlardır, diye ayrı ayrı muamelelere tâbi tutulmaları doğru değildir. Düşman karşısında kahramanca dö-

ğüşürken yaralanıp malûl olan her yiğit, aynı muameleyi görmelidir. Halbuki siz Beyler, İstiklâl Harbi malûllerini nakdi mükâfatla ve arazi vermek suretiyle taltif ediyor, diğer harp malûllerini taltiften mahrum bırakıyorsunuz. Bu doğru değildir. Bütün harp malûllerinin de nakden ve arazi verilmesi suretiyle taltif edilmelerini teklif ediyorum... deyip de

— Hayır olamaz... O kadar paramız yok. Esasen sakat olan bütçeyi bütün bütün sarsamayız... mukabelesine maruz kalınca Halit Paşa, köpürmüş, bunu söyleyen Encümen azâsına:

Sizin hiçbir şeyden haberiniz yok. Hele bu işlere hiç aklınız ermiyor. Bunlar asker işleri. Sizin gibi siviller bu işlere karışmamalıdır... diye ateş püskürmüştü.

Hatta bu malûl gâziler hakkındaki teklifi hazırlayıp da imzalamamış olan mebus arkadaşlarından Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey, diğer mebuslara da imzalatırken Halit Paşa'ya da aynı teklifte bulunduğu vakit Halit Paşa, buna son derece kızmış ve Hamdullah Suphi Bey'e: — Sen bir hocasın; bir hatipsin! Kürsüye çık, hutbeni oku! Bu işlere karışma! diyerek takrirden onun imzasını silip kendi imzasını atmıştı.

Birkaç gün sonraki bir celsede, yine Millî Müdafaa bütçesinin müzakeresi esnasında, Sivas mebusu Muammer Bey'in: — Ordu masrafını kısacağız. Bazı arkadaşlar buna imkân yoktur, diyorlar. Ben aksini iddia ediyorum. Ordu masrafını kısmağa mecburuz. Karşımızdaki tehlikeyi bilmiyor değilim. Bütün dünyanın Fâtihleri gözlerini mukaddes topraklarımıza dikmişler;

bizi çiğnemek, ezmek, mahvetmek için fırsat bekliyorlar. Fakat bu vaziyette de ordunun masrafını azaltmak inkâmı vardır. Bu da ancak orduyu halk ordusu yapmakla olur. Yani ordunun askerlik şubeleri, levazım şubeleri gibi bir takım şubelerini milletin kendisine terk edelim. Bu şubeleri millet kendisi idare etsin. Bu suretle masrafın büyük bir kısmı halka yüklenir, bütçe de ferahlar... deyince Halid Paşa yine ateş kesilmiş: — Orduyu aç mı bırakmak istiyorsun? Askerliği öldürecek misin? diye bağırıyordu.

Bilhassa malûl gazilerin bir an evvel refaha kavuşturulması ve bu arada bunlara ömürlerinin sonuna kadar rahatça yaşayabilmelerini temin için mevcut sayıların birinin tahsilini isteyen ve bu kanunun, hemen bugünkü toplantıda kabul edilmesini teklif eden Halit Paşa, bu arzusunun da yerine getirilmediğini, hele bu arada Afyon mebusu Ali Bey'in (Çetinkaya):

— Malûl gazileri hemen bir araya toplayamazsınız... diye itirazını görünce:

— Hiçbir teklifimi kabul etmiyorlar... Bu nedir böyle? Artık hiçbir şeye karışmayacağım! diye herkese küsmüştü.

Ertesi 9 Şubat 1925 Pazartesi günü, Meclis'te Başbakanlık Bütçesi müzakere edilirken, Elaziz mebusu Hüseyin Bey'de baytarlar hakkında hazırlanmış olduğu bir takriri bazı arkadaşlarına imza ettirirken, hatırını sayacağını tahmin ettiği Halid Paşa'ya da koridorda tesadüf edince uzatmış — Paşam, lütfen sen de imzalar mısın? demiş fakat zaten sinirli olan Halid Paşa:

— Okumadan imza etmem!.. diye reddedince aralarında şöyle bir konuşma olmuştur:

— Paşam, siyasi falan değil, terfihine dair bir takrir...

— Ben körü körüne imza etmem...

— O halde buyurun okuyun...

— Şimdi vaktim yok...

— Fakat acele... Hemen vereceğim...

— Eee.. uzattın... vaktim yok dedim ya...

— Amma paşam, sizin takrirlerinizi ben imzalıyorum.

— E, ne olmuş imzalamışsan? Ne demek istiyorsun yani?

— Hiç... Yalnız bu kadar basit bir şeyde ısrarınızın mânasını anlıyamıyorum.

— Vay sen bana tahakküm mü ediyorsun?

— Hayır Paşam... Sen bugünlerde biraz asabisin, benim dostane müracaatımı tahakküm mü zannediyorsun? Ne münasebet...

— Ya öyle mi?

— Tabii öyle... Tahakküm filan aklıma bile gelmez, sana hürmetim var, bilmez misin paşam?

Deyince, Halid Paşa tehevvrle Hüseyin Bey'in üstüne yürümüş, görenler gelip ayırmışlar. Halid Paşa'yı idare odasına, Hüseyin Bey'i de toplantı salonuna gö-

türmüşlerse de, Halid Paşa, etrafına toplanıp kendisini teskin etmek isteyen Rize Mebusu Rauf, Bozok Mebusu Salih ve Gaziantep debusu Kılıç Ali beylerin yatıştırıcı sözlerine rağmen, sükûnet bulmamış, mütemadiyen:

— Hüseyin'i mutlaka öldüreceğim. Hincımı alamadım... deyip durmuş. Hatta o sırada odaya girip durumunu anlayınca hayli tatlı diller dökerek, yine teskin etmek isteyen Yunus Nadi Bey'in sözlerine de kulak asmamış ve bir aralık bütün bütün sinirlenerek, odada bulunanlara:

— Hepiniz dışarı çıkınız, rica ederim. Yalnız kalmak istiyorum, diye odadakileri dışarı çıkarırken Salih Bozok'un kulağına:

— Sen gitme! Kal! Kapıyı tut... Hüseyin'i çağır gel-sin, içeri gönder. Ben onu tepelerken odaya kimse girmesin... demiş. Biraz sonra da sükûnet bulmuş görünerek, sessiz sedasız odadan çıkıp, toplantı salonuna girmiş... Fakat bir iki dakika sonra salonda gözüne ilişen Hüseyin Bey'in oturduğu yerin arkasındaki sıraya oturmuş ve eğilerek:

— Dışarıda Kılıç Ali seni bekliyor. Birşey söyleyecekmiş. Git bak ne söyleyecek... demiş. Hüseyin Bey de: — Peki Paşam, gidip bakayım... diye samimiyetle kalkarak dışarı yürümüş... Arkasından da Halid Paşa kalkınca, deminden beri Halid Paşa'yı dikkatle takip eden arkadaşları da bu halinden kuşkulananarak yavaşça kalkıp salondan çıkmışlar.

Bu çıkanlar koridorda Halid Paşa'nın Hüseyin Bey'i tekrar yakaladığını ve onu:

— Kozumuzu pay edelim... diye sürüklemek istediğini görünce evvelâ dona kalmışlar...

Halid Paşa'nın elinden kurtulmak için, Hüseyin Bey:

— Paşam hangi kozu? Ortada kozluk birşey yok... Ne var ki? Sen ne emredersen, o olur... deyişlerine rağmen Halid Paşa:

— Öyle ise biraz dışarı çıkalım... diye Hüseyin Bey'e kendisini takip etmesini söyleyerek sokak kapısına açılan cemâkânı açmış ve ileri doğru yürümüştür. Hüseyin Bey ise:

— Paşa, asabiyetin nedir? Sükûn bulmaklığın için ne yapmak lâzımsa söyle, ben yapayım... Vallahi ortada sinirlenecek birşey yok... diye arkasından gidiyordu ki, Paşa'nın hiç cevap vermeden yalnız Hüseyin Bey'i çıkarmayı istediğini gören koridordakilerden Afyon Mebusu Ali Bey, işin sarpa sarmakta olduğunu hissederek:

— Paşa, asabiyetten vazgeç!.. Her şey senin arzun dahilinde olur, merak etme, sakın ol! diye araya girmek istemiş ve işte o anda kıyamet de kopmuştur. Halid Bey birden bire geri dönerek iki cebinden çıkardığı tabancaları Ali Bey'e tevcih ederek:

— Al sana Kel Ali... diye boşaltmıştır.

Bu beklenmedik ani hücum karşısında geri çekilmek isteyen Ali Bey de ayağı merdiven halısına takılarak arkası üstü yere yuvarlanınca Halid Paşa da üzerine atıl-

miş ve üçüncü kurşunu da tam beynine sıkmak üzere iken koşuşanlardan Cebilebereket (Osmaniye) Mebusu Avni Bey ile Rize mebusu Rauf Bey müdahale ile Halid Paşa'nın elini çekerek tabancasının hedefini şaşırtmak suretiyle kurşunun boşa gitmesini sağlamışlar ve bir el de ateş ederek Halid Paşa'yı yaraladıktan sonra elinden silahları almışlardır.

Silah seslerini duyarak toplantı salonundan dışarı fırlayan Gümüşhane Mebusu Zeki Bey, koridora çıkıp da vaka mahalline gelince, evvelâ elindeki tabancasından duman çıkmakta olan Avni Bey'i görüyor. — Dur! diyor.

— Aman Zeki Bey, bir şey yok... Ben bunu kavga edenlerin elinden aldım. Benim tabancam değil.

— At öyle ise elinden!...

Tam o sırada merdivenin yanındaki şube odasından Kılıç Ali Bey çıkıyor. Eli belindeki tabancasında, duvara sürtünerek, ağır ağır ilerliyor. Fakat olanın olup bitmiş olduğunu görünce tekrar odaya dönüyor.

Görünürde polis, muhafız filan gibi kimse yok. Zeki Bey karşığı cam kapıyı açınca Halid Paşa ile karşılaşılıyor. Paşa ayakta. Zeki Bey heyecanla soruyor:

— Paşa ne oluyor?

— Kel'i altıma aldım, hergele Rauf beni arkamdan vurdu! cevabını veren Halid Paşa sarsılıyor ve tam o sırada Erzurum mebusu Rüştü Paşa da geliyor. Halid Paşa'nın yere yuvarlanmak üzere olduğunu gören Zeki Bey'le birlikte, onu kucaklayıp, yol halısının üstüne oturtuyorlar. Fakat, Paşa'nın neresinden vurulduğu belli

değil. Yeleğini çözüyorlar, beyaz gömleği kan içinde... Kolalı yakalığını kravatını çözemiyorlar. Çakı arıyorlar, yok... Araştırırken gözlerine Rize Mebusu Rauf Bey iliştiriyor:

— Çakın var mı? diyorlar, çıkarıp veriyor.

Paşa'nın kravatını keserken, Rauf Bey'e de çıkışıyorlar:

— Paşa'yı sen vurmuşsun! Ne cesaretle hâlâ buradasın?

Rauf Bey'in rengi atıyor, sadece

— Ben vurmam! diyerek bir gölge gibi süzülüp gidiyor. Ortada hâlâ zabıta namına kimsecikler yok. Hatta hademe filan da görünmüyor.

Baygın bir vaziyette serilmiş yatan Halid Paşa'yı kaldırmak için sağa sola bağırıp çağırdıkları halde ne gelen var ne giden... Çaresiz kalınca Rüştü Paşa ayaklarından, Zeki Bey de koltuk altlarından tutarak Halid Paşa'yı ağır ağır muhasebe odasına götürüyorlar. Masalardan birinin üstüne, sırtüstü yatırıyorlar. Bu esnada hafifçe yüzünden yaralanmış olan Ali Bey de yarasını sardirmekle meşguldü.

Toplantı salonunda ise hâlâ Başvekâlet bütçesi müzakere ediliyordu. Birden bire silah sesleri duyulunca, bir anda müzakere durdu. Kulaklar kabardı:

— Ne oluyor? demeye kalmadı. Salonun kapısından çığlığı andıran bir ses duyuldu:

— Halid Paşa'yı vurdular!..

Bu ses herkesi ayağa kaldırdı.

Bu arada izahat almak için kürsüden inip dışarı çıkan Reis, gidip geliyor:

— Halid Paşa ile Ali Bey arasında bir münakaşa olmuş ve Halid Paşa vurulmuştur!.. haberini veriyor.

Fakat reisin bu kadar izahatı kâfi görülmüyor. Yine itirazlar yükseliyor.

Niçin izahat vermekten çekiniyorsunuz?

— Anlatsanıza... Neden münakaşa etmişler?..

— Vuran kim?

— Meclis'te kan dökülür mü?

Reis şaşırmış, sanki dili tutulmuş... Cevap bulamıyor, veremiyor.

Mebuslar da, merak içinde çırpına çırpına terkedip, koridora çıkıyorlar.

Meclis'te kopan bu kıyamet bir lahza dışarıya ve oradan memleketin her tarafına yayılarak müthiş bir heyecan ve teessür uyandırıyor.

Ertesi günkü gazeteler, umumî efkâra tercüman olarak bu teessürü ifade ederlerken, bu cinayet karşısında duydukları çeşitli hisleri açıklıyorlardı.⁽¹⁶⁵⁾

(165) Feridun Kandemir, Cumhuriyet Devrinde Siyasi Cinayetler, İstanbul 1955, s. 58-67; Dr. Rıza Nur'a göre "Onun vurulmasına sebep olanlar, Halid Paşa cinayetini gazetelere başka türlü yansıttılar." (Hayat ve Hatıratım, c. 3, s. 321).

HALİD BEY'İN VURULMASI İLE İLGİLİ BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NİN RESMİ TEBLİĞİ

"Bugün saat altıya doğru Meclis Koridorlarında Ardahan Mebusu Halid Paşa ile Afyon Mebusu Ali Bey arasında müessif bir vaka tahaddüs etmiştir. Başkanlık Divanınca dinlenen şahitlerin ifadelerine göre vak'a şöyle cereyan etmiştir: Halid Paşa, Elaziz Mebusu Hüseyin Bey ile tahaddüs eden bir münakaşadan doğan heyecan, hiddet ve infiali teskin için tavassutta bulunan ve iki arkadaş arasında bir hadise vukuuna meydan vermemeğe çalışan Afyon mebusu Ali Bey'e karşı birdenbire izharı şiddet etmiş ve Hüseyin Bey'le olan çekişmeyi terk eylediğini ifade ile Meclis'in giriş koridoruna her iki cebinden çıkardığı iki rovelverle (tabanca ile) Ali Bey üzerine ateş etmeğe başlamış ve bunun üzerine Ali Bey de kendini korumak için geri geri gitmekte iken merdiven basamağına ayağı takılarak arkası üstü düşmüş ve Halid Paşa, Ali Bey'in üzerine tekrar saldırmıştır. Bu boğuşma neticesinde Ali Bey hafifçe yüzünden ve Ardahan Mebusu Halid Paşa da karnından yaralanmıştır. Meclis Divan Başkanlığı ilk tahkikatı müteakib, derhal Ankara Asliye Mahkemesi'nin Savcısını davet ve tahkikatı evveliyeye evrakı ile beraber kendisine keyfiyeti tevdi etmiştir. Savcılık alelusûl kanunî takibat ve tahkikata devam etmektedir. Halid Paşa'nın sıhhi durumunda bir vahamet olmadığı, tedavisine başlayan doktorlar tarafından temin olunmaktadır.⁽¹⁶⁶⁾

(166) F. Kandemir, Aynı eser, 75-76.

HALİD PAŞA HAKİKATEN SINIRLI İDİ

Halid Paşa öteden beri sinirliliği ile tanınmış bir kumandandı. Fakat belki de yaşı ilerlediğinden son senelerde bütün bütün sinir kesilmişti. Yalnız Ankara'da Meclis hayatına atıldıktan sonraki kısa zamanda bile öyle sinirlilik tezahürleri göstermiştir ki, kendisi bile sıhhatinden endişe eder olmuş ve akrabasından bir doktora müracaatla:

— Her şeye kızıyorum. Hiç yoktan sinirleniyorum. Asabım fena halde bozuldu. Vakıa insanı çileden çıkaracak hadiseler de çok amma, bakıyorum âlem aldırıyor. Herkes keyfinde... Demek ki görmemezlikten gelmek, aldırmamak lâzım amma elimde değil... Her şey gözüme batıyor. Ne yapsam bilmem ki?.. diye bu işe bir çare bulmasını istemişti.

Bu da gösteriyor ki sinirliliğinden kendi de muzdarip ve şikâyetçi idi. Fakat buna rağmen doktorların tavsiyelerini dinlemezdi. Meselâ kendisini muayene eden doktorun siyasî hayattan uzaklaşıp sükûn ve huzur içinde yaşaması ve bir an evvel evlenmesi lâzım geldiği hakkındaki tevsiiyelere gülmüş:

— Yâni, diri diri mezara gireyim ve üstelik de orada bile rahat etmemek için başıma bir de kadın belâsı ala-

yım, öyle mi? diye olmayacak şeyler tavsiye etmemesini söylemişti. Hatta Mustafa Kemal Paşa bile:

— Paşa, çok yoruldun. Ben, seni biraz dinlenesin diye buraya getirdim. Halbuki, rahat etmediğini görüyorum. Bu muhit sana yaramıyor. Asabını teskin için istirahat ihtiyacın var. İstersen bir Avrupa seyahatı yap. Bak bakalım dünya ne âlemde. Bu dağdağlı hayattan bir müddet uzaklaşırsan, açılırsın. Hem de yeni yerler görürsün, ne dersin? dediği zaman yine sinirlenmiş, fakat büyük Gazi'ye karşı duyduğu sonsuz saygı tesiriyle, âsabına hâkim olarak:

— Paşam, sen yorulmadıkça, bize yorulmak düşmez. Burada bu kadar memleket işleri dururken, ben Avrupalarda filan nasıl gezerim? Zaten bu dünyada bize rahat yok. Öbür tarafa gidinceye kadar, yorulmayı unutarak didinip duracağız. Bu hususta en büyük örneğimiz sensin. Baksana bir güncük olsun çalışmamazlık edebiliyor musun? Müsaade et de yanından ayrılmayayım... cevabını vermişti. Müsterih olmasını, artık sinirlenmemeğe çalışacağını vaad etmişti!..

Fakat bu vaadini tutmak elinde değildi. Nitekim hemen o gün Mustafa Kemal Paşa'nın yanından ayrıldıktan biraz sonra vaktiyle maiyetinde bulunmuş bir ihtiyat subayı olan Ankara noterini ziyarete gittiği zaman adamcağzın ısmarladığı kahveyi eski harp ve mücadele günlerinin hatıralarını yâd ede ede tatlı tatlı konuşarak içip de kalkarken kahve parasını vermek isteyişine:

— Aman Paşam, nasıl olur, beni ihya ettiniz. Bir acı kahvemi ikram zevkinden beni mahrum etmeyiniz. Müsaade buyurun... diye mâni olmağa çalışan noteri:

— Ben senin komutanınım. Alt üste ikramda bulunamaz! Beni küçük mü düşürmek istiyorsun? diye haşlamış ve ne diyeceğini bilmeyerek şaşırıp kalan noterin elini bile sıkmadan kahve parasını fincanın tabağına bırakarak çıkıp gitmişti.⁽¹⁶⁷⁾

Ermenistan Fatihi Bir Arkadaş Kurşunu İle Can Veriyor

Şimdi tekrar Halid Bey'in yaralandığı o günlere dönelim:

Halid Paşa, muhasebe odasında, orta yerdeki masanın üstünde baygın bir vaziyette yatmakta, arasıra kendine geldikçe etrafındakilerle kesik kesik konuşmakta, başının ucundaki doktorlar da teskin edici ilaçlarla, sözler söyleyip başka bir şey yapmamaktadırlar.

Asıl tedaviyi İstanbul'dan telgrafla davet edilen, o devrin en namlı operatörü Orhan Bey yapacaktır. Fakat, Orhan Bey'in gelmesi de bir mesele. En süratli vasıta henüz doğru dürüst işlemeyen tren...

Orhan Bey gelinceye kadar Halid Paşa'yı olduğu gibi masanın üstünde bırakmak, hiç kıpırdatmamak kararı verilmiş...

Buraya getirilir getirilmez kendisini ziyarete gelen Mustafa Kemal'i görünce: Görüyor musun Paşam, bu adamların yaptıklarını? Beni arkadan vurdular.

Mustafa Kemal Paşa:

— Geçmiş olsun, dedikten sonra yukarıdaki Cumhurbaşkanlığı odasından getirttiği yastıkları kendi eliyle Halid Paşa'nın altına koyarken odaya giren Erzurum Mebusu Büyük Hoca da Halid Paşa'ya yaklaşmış, alnını okşayarak sormuştu:

— Paşa, seni kim vurdu?

Halid Paşa baştan beri tekrar ettiği gibi, aynı cevabı vermişti.

— Kel'i altına aldım. Hergele Rauf arkamdan vurdu.

— Peki amma Kel Ali, Rauf değil, müdafaa-i nefis için ben vurdum, diyor. Sorgu hakimine de aynen böyle ifade verdi...

Halid Paşa, hafifçe dudaklarını bükerek biraz düşündükten sonra bu soruya da:

— Olamaz... dedi. Ben de öyle zannetmiştim ama değil. Vuruşurken arkama döndüğüm zaman Rauf'u görmüştüm. Vuran odur... Kel'i altına aldım ve bırakmadım. Bu vaziyette beni hem de arkamdan nasıl vurabilir? Olamaz... demişti.

Fakat bu şekilde yarayı tazeleyerek Halid Paşa'nın yorulmasını hoş görmeyen Mustafa Kemal Paşa, etrafındakilere bu bahsi kesmelerini işaret ederek Halid Paşa'ya yaklaşmış ve yanaklarını okşayarak: — Bir şeyciğin kalmayacak. Yine aslan gibi kalkacak, çalışacaksın... Üzülme... Hiçbir şey düşünme. Allah'ın ina-

(167) F. Kandemir, Aynı eser, s. 80-82.

yetiyle bir iki gün sonra taburcusun Paşa... diye teskine ve teselliye çalışıyordu.

Öte taraftan Adliye'den gelen Sorgu Hakimi, başta Elaziz Mebusu Hüseyin Bey olmak üzere hadiseye isimleri karışanların hepsini, birer birer karşısına dikerek sorguya çekiyor, tahkikatını yapıyordu. Yalnız sıhhi durumu dikkat nazara alınarak Halid Paşa'nın ifadesi alınmamıştı. Bu tahkikat gece yarısından sonra sabahın dörtüne kadar fasılasız devam etti. Ancak gayet gizil tutulduğu için, kimsenin neticeden haberi yoktu. Yalnız şu kadarcık bir haber sızmıştı: Halid Paşa karnından yaralanmış olmasına nazaran dördüncü kurşunun nefsinin müdafaa maksadiyle Ali Bey tarafından atılmış silahtan çıkmış olması mümkün olabilir. Esasen yapılan tahkikat neticesinde Ali Bey'in silahında bir kurşun eksik bulunmuştur.

Nihayet operatör Orhan Bey geldi. Halid Paşa'yı kıpırdatmadan muayene ettikten sonra, yine öyle olduğu gibi bırakılmasını istedi. Bu muayene neticesinden anlaşıldığına göre Halid Paşa'yı yaralayan kurşun kalbinin beş parmak altından girerek dalağını yırtmıştır. İç kanama olmazsa tehlike atlatılabilecektir. Buhranın ilk devresi geçirilmiştir. Şimdi ikinci devredeki hâli iyidir. Üçüncü devreyi de atlatırsa kurtuluş ümidi kuvvetlenir.

Fakat bu ümit saatten saate yavaş yavaş sönmeğe başladı ve şubatın 13'üncü günü öğleden sonra dörde doğru Halid Paşa'nın durumu ağırlaşmağa yüz tuttu. Koridorda kapısının önüne biriken yets ve ızdırıp içindeki mebus arkadaşları nefesleri kesilmiş bir vaziyette bek-

leşerek dakikası dakikasına haber almak endişesinde idiler. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa da, Meclis'teki makamından ayrılmıyor, ikide birde aşağıya gönderdiği yaveri vasıtasıyla Halid Paşa'nın durumunu takip ediyordu.

Gece yarısından sonra vaziyet bütün bütün vehamet kesbedince aşağıya inen Mustafa Kemal Paşa, artık kendinden geçmiş, bitkin bir halde yatan Halid Paşa'nın hafifçe anlımı okşarken, gözlerinin yaşardığı görülüyordu.

Nihayet saat ikide herşey bitti... Halid Paşa son nefesini verdi.

Mustafa Kemal Paşa, son derece kederli bir vaziyette, bu çok kıymetli arkadaşının karşısında boynunu bükerek uzun bir saygı duruşu yaptıktan sonra, nemli gözlerini silerek odadan çıkınca Halid Paşa da Memleket Hastanesi'ne götürüldü. Orada otopsi yapılan ceset, tahnıt edildi.

Ölüm haberi memleketin her tarafında tarif edilmez bir acı doğurmuş, Ankara'ya taziye telgrafları yağmaya başlamıştı. ("Ermenistan Fâtîhi şehit edildi") başlıklı mersiyeler yazan gazeteler de halkın acısına ayrıca tercüman oluyordu.⁽¹⁶⁸⁾

(168) F. Kandemir, Siyasi Cinayetler, s. 85-88; Cinayetin basındaki akislerinden olarak birkaç misal. Hüseyin Cahit Bey, Tanin Gazetesi'nde başmakalesinde: "Halid Paşa gibi, vücudu düşman mermileriyle delik deşik olmuş bir askerın etleri, bir kardeş elinden çıkmış kurşunlarla zedelenmek cidden acı bir felâkettir. Ne söylene, ne kadar aransa bu elim hadiseyi mazur göstermek imkânı yoktur."

Ertesi günü saat onda hastaneden kaldırılan Al Sancağa sarılan cenaze başta mızraklı süvariler, piyade ve jandarma kıt'aları ve Cumhurbaşkanlığı namına Başkâtibi Tevfik ve Başvekil Ali Fethi Beyler olmak üzere bütün Mebuslar, vekiller ve elçilerle muazzam bir kalabalık tarafından takip edilerek muhtelif tarikatlara mensup dedeler ve şeyhlerin tehlil ve tekbirleri ortasında istasyona götürülmüş, iki top konmuş olan açık vagonun arkasındaki bayraklarla sarılı furgona vazedilerek, Fatihalarla uğurlanmış ve Büyük Millet Meclisi namına İstanbul Mebusu Hakkı Şinasi ve Erzurum Mebusu Rüştü Paşalarla, Malatya Mebusu Hakkı Bey ve diğer Meclis mensupları refakatinde İstanbul'a gönderilmişti. İstanbul'da da muazzam bir halk kütlesinin iştirakiyle yapılan hazin bir merasimle Halid Paşa, vasiyeti gereğince Eyüp'teki evinin bahçesine defnedilmişti (Eyüp'teki Turgutlar Mezarlığı'na).

Halid Paşa ebedî istirahatgâhına gözyaşları içinde tevdi edilirken Kâzım (Özalp) Paşa'nın başkanlığında toplanan Büyük Millet Meclisi'nde başkanın:

Velid Ebuzziya Bey de, Tasvir-i Efkâr Gazetesi'ndeki başmakalesinde diyordu ki:

"Ömrü düşman karşısında geçmiş, her cephede başka bir kahramanlıkla temayüz eylemiş ve fakat düşman kurşunları tarafından civanmertliği ile başa çıkılamamış olan bu celâdetli asker bugün, Büyük Millet Meclisi koridorlarında ırk, din, fırka, Meclis ve silah arkadaşlarıyla olan bir mücadelede son yarayı alması kadar dilsüz ve feci ne tasavvur olunabilir?"

Yunus Nadi Bey de Cumhuriyet gazetesindeki başmakalesinde şu fikirde bulunuyordu:

"Bunu bir Meclis meselesi addetmeğe mahal yoktur. Böyle şeyler dünyanın her tarafında, her zaman birer suretle tezahür ve tahakkuk edebilen bedbahtlıklardır."

— Arkadaşlar, Ardahan Mebusu Halid Paşa'nın vefat ettiğini kemal-i teessürle arz ediyorum... deyişi üzerine, ortalığı çınlatan (Allah rahmet eylesin) nidalarını müteakib Fatihalar okunmuş ve celse, rahmetlinin hatırasına hürmeten beş dakika tatil edilmişti.

Fakat her iş böylece olup bittiği halde, Halid Paşa'yı vuranın kim olduğu, hâlâ kat'i şekilde anlaşılamamıştır... Resmî tahkikata göre Halid Paşa'yı vuran Ali Bey'dir. Fakat bizzat Halid Paşa'nın yaralandığı andan itibaren son nefesini verinceye kadar hatta Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın huzurunda dahi "Beni Rauf vurdu" deyişine ne diyelim?...

Rivayet olmakla beraber Ali Bey, sırf arkadaşı Rauf Bey'i mesuliyetten kurtarmak için, Halid Paşa'yı kendisinin vurduğunu söylemiştir.

Halid Paşa'nın ölüm olayını çeşitli kimseler şu veya bu yönde değerlendirmişlerdir. Fakat bu cihetin de pek ehemmiyeti yok. Zira bizzat Halid Paşa'nın kardeşi Sami Bey'in dediği gibi, "olan olmuştur. Halid Paşa ölmemeliydi. Bu iş olduktan sonra artık katilini aramanın ne mânâsı kalır?"(169)

İlginç olan, bu vakanın sanıklarından Kel Ali ve Kılıç Ali kısa bir zaman sonra İstiklâl Mahkemeleri Reisliğine getirildiler.

Umumî Harpten namus ve şerefiyle çıkmış bir kahraman olduğu kadar, Millî Mücadele'nin de en fedakâr ve başarılı kumandanlarından biri olan Halid Paşa öl-

(169) F. Kandemir, aynı eser, s. 91.

düğünde 42 yaşında idi. Cesaret ve kahramanlık başta olmak üzere askerlik meziyetlerine kelimenin tam manasıyla sahip olan Paşa'nın cebinden Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın programı ile Malûl Gaziler Cemiyeti'nin bir mektubu çıkmıştı.

Halid Paşa'nın ölümünden bir hafta sonra Şeyh Said ayaklanması baş gösterdi. Şayet Halid Paşa hayatta olsa idi, bu ayaklanmanın asla olmayacağını söyleyenler vardır. Meselâ Dersim Hareketlerine ve Şeyh Said olaylarına dair düşüncelerini anlatan Celal Bayar, bu fikri savunanlardandır.⁽¹⁷⁰⁾

"Hakkın ve adaletin yılmaz müdafii" olarak takdim edilen Halid Paşa, Kürt-Türk ayrımına şiddetle karşı çıkar, böyle ayrım yapanlara Kürtlerin de Türkmenler kadar Türk olduklarını söylerdi. Bu görüş zaten Kuvay-i Milliye'nin de millî görüşüydü. Başta bu sebeptir ki Halid Paşa, Doğu halkı tarafından pek çok sevilir, sayılırdı.⁽¹⁷¹⁾

Yemen'de, Trablusgarp'ta o vardı... Ardahan'ın Ruslardan kurtuluşunda, Erzurum, Erzincan, Sarıkamış ve Kars'ın kurtuluşunda hep o vardı. İnönü ve Sakarya mu-

(170) Kurtul Altuğ, "Celal Bayar Anlatıyor, Kritik Olayların Perde Arkası" Tercüman, 12 Ekim 1986.

(171) Yaşar Kalafat, Şeyh Said İsyanı, s. 346, Ankara 1992; Bugün bütün Anadolu'da bir efsane kahramanı gibi anılan ve anlatılan Halid Paşa, her mecliste, her toplantıda o günler anılırken en çok rahmetle anılan komutanlarımızdan biridir. Bugün Kars merkezde bir, Ardahan'da bir, Sarıkamış ve Posof'ta birer Halid Paşa ilkokulu ve Damal'da bir adet Halid Paşa adını taşıyan Lise vardır. Ayrıca Ege bölgesinde Manisa iline bağlı Saruhan ilçesinde Halidpaşa isimli kasaba vardır.

harebeleri de dahil girdiği her mücadelede yaralanmış ve Trablus ve Sakarya hatırası kurşunları hayat boyu taşıyan bu vatansever insanı düşmanın değil de bizim kurşunun öldürmesi çok hazin...

Girdiği savaşlarda 9 defa yaralanmış⁽¹⁷²⁾ Halid Paşa'nın mezarı, Kurtuluş Savaşı Komutanlarından olarak 11 Ağustos 1983 tarih ve 2876 sayılı yasayla devlet mezarlığına nakledildi ve adı geçen yasayla kurulan "Atatürk Araştırma Merkezi" onur üyeliğine seçildi.

(172) Ergun Hiçyılmaz, "Deli Halid Paşa", Sabah Gazetesi Star Magazin Eki, sayı 51, s. 36-39, Ekim 1992.

HALİD PAŞA İLE İLGİLİ ŞİİRLERİ

Sarıkamış, Kurbançayır Köyü'nden 1315 (1899) doğumlu İskender Çakmak ağzından derlenen şiir. Adı geçen bu şiiri Gümrü'de marş sözleri olarak öğrendiğini söylemiştir.

Halid Bey'in alayı,
Bütün olmuş fedayi,
Zapt etmişler dünyayı,
Haydin kardaşlar, haydin.

Ahmet Bey'in bölüğü,
Kabul etmiş ölümü,
Yapacaklar zulümü,
Haydin kardaşlar, haydin.

Emir geldi hücumu,
Kavak-tepe ucuna,
Kılıç çalak gencine,
Haydin kardaşlar, haydin.

İstiklâl Harbi gâzilerimizden 1316 (1900) doğumlu Sarıkamış, Boyalı Köyü'nden Hıdır Cihangir'den derlenen şiir:

Sabah namazında çanta dürüldü,
Paldın Gediği'nden Fırka yürüdü,
Kars'ın ovasını düşman bürüdü
Aman Allah aman Sen imdat eyle...

Fırka kumandanı Halid Paşa'dır,
Ermeniler emekleriz boşadır,
Mazmanof cephede kulan gevşedir
Aman Allah aman Sen imdat eyle...

Işıklandı geldik Bölükbaşı'na,
Güneş vurmuş kilisenin taşına,
Seyreyleyin şu gavurun işine,
Aman Allah aman Sen imdat eyle...

Yahniler'de kestik tren hattını,
Ermeniler Kars'ı teslim etti mi?
Kesin Ermeni'nin cıbil-ceddini,
Aman Allah aman Sen imdat eyle...

Kars'ın Kaloköyü'nden (Derecik) Aşık Kahraman'ın
1918 Ermeni Mezâlimi ile Kars'ın 1920'de kurtuluşuna
koştığı "Destan"ın Halid Paşa ile ilgili olan altıncı kı-
tasından gerisini alıyoruz.⁽¹⁷³⁾

Şanlı ordu geldi hep koşa koşa

Hâlid Beğ en önde ulaştı başa,

Kurudu Gâvurlar, boynunu büktü,

Bir çavuş Kal'a'ya bayrağı dikti,

Kal'a başı'nda Al-Bayrak sallandı

Karabekir Paşa adı dallandı,

Paşalar sıyıra-kılıç durdular

Kâfirler'i bölük bölük kırdılar,

Halid Beğ, mahsustan geriye kaldı

Yahnı'dan Şüregel içine daldı,

Nutuklar söyledi askeri çekti

Bir saatte on dört köprüyü söktü

(173) M. F. Kırzioğlu, Edebiyatımızda Kars, s. 134-135, İstanbul 1958.

Şahnalar'da durup önünü aldı

Sekiz yüz Gavur'a kılıcı çaldı

Ordan döndü Halid Beğ, Kars'a geldi

Kemâdar askerler kahraman oldu

Din uğrunda Hâlid, cefalar yuttu

Bin üçyüz Gâvur'u sağ esir tuttu

Yaşasın ordumuz hem millet, vatan

Şâd oldu gönülden düşkün Kahraman

Kumandan eroğlu er Kâzım Paşa

Dört etrafta olan ziyâna baktı.

Hem teslim oluban, silâhı döktü

Kesilen kurbanlar al-kana baktı.

Nakışı Ay-Yıldız nokta hallandı

Gazete, ilanlar hep yana baktı.

Askerlere "Ateş" emri verdiler

Nöbetçi, her yanda kaçana baktı.

Dolandı arkadan pusuya geldi

Emretti askere, fermana baktı.

Barhaneden kazma, küsküyü döktü
Çil gibi dağılan düşmana baktı.

Bozdu taburunu içine daldı
Leş leşe çitedi hayrana baktı.

Karadağ dibini ordugah kıldı
Şenlik, Kars'a dönüp şadana baktı.

Öleni yiteni hep de unuttu
Kurdu adaleti divana baktı.

Var olsun Padişah Sultan Reşâd-Han
Mevlâ'ya hamd dedip şükrâna baktı.

Kağızmanlı Aşık Sezâyî koştığı bir türkûde Halid
Paşa için şöyle diyor:⁽¹⁷⁴⁾

Açıldı İslâm'ın solmuş çiçeği,
İşiten düşmanın titrer yüreği,

(174) Aynı eser, s. 135.

Yörüdü Halid Beğ, erlerin yeği
Aç-kurt misali cenge daldı Osmanlı.

Selim'in Katranlı Köyü'nden Yunus isimli bir ehl-i dil
Türkmen şairinin koştığı bir destanın bir bölümünde
Halid Beğ ile ilgili şu mısralar var:⁽¹⁷⁵⁾

Kara-Kâzım Paşa, akıllı vezir
Siyaset ilminde tamam lânazır

Ol Halid Paşa'dır din kahramanı
Hişmeder dağıtır bütün düşmanı

Ona rehber olsun Hazret-i Hızır
Battal-ı Gazi'ye beraber olsun.

Zâl oğlu Rüstem'e benzer nişânı
Hamza'dan haybetli şir-i-ner olsun.

Halid Paşa'nın gönüllü askerler topladığı ve onlarla
Ermenilere karşı büyük mücadeleler verdiği Bardızlı Aşık
Nihanî de "Kars'ın Son Kurtuluşu Destanı" şiirinin bir
bölümünde şöyle diyor:⁽¹⁷⁶⁾

(175) Aynı eser, s. 135.

(176) Aynı eser, s. 165.

Yaşasın ordumuz, mertoğlu mertler
Piyade fırkası dini polatlar

Kemal Paşa teşkilatı bitirdi,
Halid Beğ, kurt gibi sürdü, götürdü

Hamdolsun şân aldı bizim arslanlar
Mahvimize gayret eden düşmanlar

Topçu, süvarimiz kurd oğlu kurtlar
En küçük neferi arslana döndü.

Kâzım Paşa, Kars'ı aldı, oturdu.
Sonra yalın-kılıç Yunan'a döndü.

Binlerce yaşasın bu kahramanlar
Evleri pey olup, virane döndü.

Ermenilerin gider ayak üçyüz altmış can insanı me-
reklere doldurup yaktıkları Kars'ın Kaloköyü'nden (De-
recik) olan aşık kahraman 1920'de Kars'ın Kurtuluşu'na
söylediği şiirinde Halid Paşa ile ilgili şunları söylemiş:
(177)

(177) Aynı eser, s. 166.

Ankara'da yeni bir divan kurduk
İlkin Kars Eli'nden düşmanı sürdük,

Kemal Paşa, Meclis başında durur
Halid Paşa, önden çevirir, vurur

Tam yedi düvele bir karşı durduk,
Bütün Yağlara meydan bizde var.

Kara-Kâzım Paşa, serdardır yörür,
Düşmanı alt-edemerdân bizde var.

O günleri görenlerin ifadelerine göre, Ermenilerin
360 can insanımızı katlettikleri Kars'ın Kaloköy (Derecik)
Köyü'ne 1920 yılında ordumuzla birlikte hem Halit Paşa
hem de Karabekir Paşa uğramış, bu zulme gözyaşlarıyla
matem tutmuşlar ve hatta bu şehitlerimizin üzerlerini
verdikleri emirlerle örttürmüşlerdi. İşte o köyden olan
Aşık Kahraman 1920 Kars Zaferimiz üzerine "Kâzım
Paşa-Hâlid Paşa Destanı" ismiyle söylediği şiir şu mıs-
ralardan oluşmuştur.⁽¹⁷⁸⁾

(178) Aynı eser, s. 166.

Şükür asker Kars'a girdi
Ayığın değmesin taşa

Kılıca elpençe vurdu
Hesapsız küffarı kırdı

Elinde var kalem yazı
Fakir, fukara babası

Arslan gibi Kars'ı aldı
Kars'ın Kal'ası'na daldı

Cefa çekti din yolunda
Melekler sağ ve solunda

Ataşlı topları sarı
Dinlemez yağmuru, karı

Melekler imdada indi
Kepenek (kelebek) misâli söndü

Zemzem-Suları'ndan içti
İdris-Nebi, hülle biçti

Şanın ellerde dallandı
İsmin dillerde ballandı

Huriler başı anası
Evliyâ-nesli binâsı

Nasihat ellere satar
Mevlâm her darlıktan kurtar

Kahraman der düşkün halim
Size kurban canım, dilim

Yaşa Kâzım Paşa yaşa
Yaşa Kâzım Paşa yaşa

Askerin önünde durdu
Yaşa Halid Paşa yaşa

Belindedir altın tası,
Yaşa Kâzım Paşa yaşa

Sağa sola kılıç çaldı
Yaşa Halid Paşa yaşa

Altın hemâyıl kolunda

Yaşa Kâzım Paşa yaşa

Ona imdat ede Taarı (Tanrı)

Yaşa Hâlid Paşa yaşa

Münkirler'in suru döndü,

Yaşa Kâzım Paşa yaşa

Sırat Köprüsü'nden geçti

Yaşa Hâlid Paşa yaşa

Cismin cânlarda hallandı

Yaşa Kazım Paşa yaşa

Elinde Cennet-Kınası

Yaşa Halid Paşa yaşa

Askeri var katar katar

Yaşa Kazım Paşa yaşa

Üç kere talandı malım

Kâzım Paşa, Halid Paşa

1920'de Kars'ın Kurtuluşu ve Halid Paşa Türküsü

Ermenilerden intihar eden I. Alay K. Marzmanof ile vurulan 4. Alay K. Mirmanof'u anarak düşmanın süngü muharebesinden pek yıldığını da belirten ve Kars'ın Son-Kurtuluş günlerinde Kars kışlalarındaki erlerimiz arasında çok sevilerek söylenen bir asker türküsü:⁽¹⁷⁹⁾

Karadağ'dan düşman topu patlıyor

Hırsından Marzmanof, iki çatlıyor

Atın arslanlarım, Kars'ı alalım

Yaralı millete merhem olalım

Süvariler kalkmış atın gemliyor

Süngüden Ermeni gayet hamlıyor

Kars'ın Kal'ası'nda, Yahını-Çölü'nde

Halid Paşa önde tüfek elinde

Halid Paşa der ki: "durmayın atın";

Antranik, Tiflize kaçıyor; tutun

(179) Aynı eser, s. 168.

Hücum etmiş asker Kars'a atlıyor
Yarın evlâdlarım Allah aşkına
Şehid olanımız Cennet Köşkü'ne.

Ermeni'yi toptan esir kılalım
Sarın evlâdlarım Allah aşkına
Şehid olanımız Cennet Köşkü'ne.

Mirmanof göksünden kanlar damlıyor
Sürün evladların Allah aşkına,
Şehid olanımız Cennet Köşkü'ne.

Askerler yürüyor Gümrü yolunda
Vurun evladlarım Allah aşkına
Şehid olanımız Cennet Köşkü'ne.

Ermeni'nin kökü gelsin büsbütün
Varın evlâdlarım Allah aşkına
Şehid olanı Cennet-Köşkü'ne

Aslen Selim'in Oluklu Köyü'nden olan Aşık Dursun
oğlu Mehmed Ali İkrâmî 1923 yılı sonlarında, Kars'ın son
kurtuluşu ve ordumuz üzerine söylediği destanın Halid
Paşa ile ilgili mısraları şöyledir:⁽¹⁸⁰⁾

Yaradan, artıra İslâm'ın demin
Şükür aydın oldu sonu İslâm'ın

Bulunmaz sen teki kan Kâzım Paşa
"Yetimler Babası" can Kâzım Paşa

Gece-gündüz kaldı harbin yolunda
Mavizer elinde, kılıç belinde

Düşmanın başına indire gamın
Mustafa Kemal tek sultanımız var.

Bıraktın Kafkas'a şân Kâzım Paşa
Serde sâkin olan mihmânımız var.

Nizamî alaylar sağ ve solunda
Hâlid Paşa gibi arslanımız var.

(180) Aynı eser, s. 170.

1867'de doğup 12 yaşında ailesiyle Sivas'a göçüp 1939 ocak ayında doğduğu Kars-Arpaçay İncedere Köyü'nü görmeye gelen Hasan oğlu Yusuf Nihanî "Kars Senin" isimli 14 beyitlik manzumesinin 11. ve 12. beyitlerinde şöyle diyor:⁽¹⁸¹⁾

Millî Şûrâ teşkil ettin, karşı koydun düşmene
İngiliz, Ermeni, Gürcü çevre yanın Kars Senin.

İlk-Zafer sende kazandı millî ordu aldı nâm
Hâlid ile Kara-Kâzım kahramanın Kars Senin.

(181) M.F. Kırzioğlu, Edebiyatımızda Kars, s. 174

ASKERLERİNİN İFADESİYLE HALİD PAŞA VE

HATIRALARI

1- Sarıkamış Kurbançayı Köyü'nden 1315 (1899) doğumlu Seyfal oğlu İskender Çakmak'ın anlattıkları:

"1336'da (1920) Halid Paşa'nın askeri olarak Bardız'da bulundum. Künyem 9.b Fırka, 17. Alay, 2. Tabur, 7. Bölük'tür. Ben bölük onbaşı idim.

Henüz askere gitmemiştim. O zaman Hasankale'nin Horum Köyü'nde oturuyorduk. Zaten oralıyım ve o köy doğumluyum. Ermenilerin elinden kaçarak Azap'a gittim. Oradan da Keçesor Köyü'ne kaçtık. Ermeniler Gerek Horum, Azap'ta ve gerekse Keçesor'da bize ettiklerini ettiler...

Halid Paşa'nın bilahare Bardız'a geldiğini duyunca yanına gittim ve gönüllü olarak askere yazıldım. Onun emrinde olarak ordumuz ileri harekete geçince, uğradığımız Kumru, Kaloköy ve Kars ötesi yerlerin hemen tümünde Müslüman cesetleriyle karşılaştık. Gümrü'ye kadar gittik, bu manzara değişmedi. Halid Paşa bu gördüğümüz manzaralar karşısında -Size diyeceğim şudur: Bu gördükleriniz sizin din kardeşleriniz, bacılarınız, annelerinizdir. Ona göre gayret gösterin, dedi. Biz onu görünce dilimiz tutulurdu. Zaten düşmanın dili de tu-

tulurdu, dizi de... Ama biz ona çok güvenirdik. Askerler aramızda ona marşlar dizip söylerdik. O öğrendiğim marşın sözlerini de yazdınız.

2- Sarıkamış İnönü Mahallesi'nde oturur 1323 (1907) doğumlu Şevket oğlu Hacı Lezgi Uray'ın anlattıkları: Benim köyüm Susuz ilçesinin Bendivan köyüdür. Ermenilerin zulmü yüzünden Ardahan'ın Cincilop Köyü'ne göç ettik. Sersefil olmuştuk. Deli Halid Paşa, Göle'den Ardahan'a gelince, biz de onun ardından köyümüze geldik. Bundan birkaç ay sonra da ben askere alındım. Gümrü'ye kadar ilerledik. Karabekir Paşa, çok merhametliydi. Karabekir içimizdeki Ermeni esir ve çocuklara yemek çıkarttırır, çocuklara elbise aldırır. Bizler Karabekir Paşa'ya pek ulaşamazdık, ama hemen hemen ne derdimiz olsa Halid Paşa'ya anlatabilirdik. Biz onu çok severdik o da bizi... Onun verdiği cesaret, ondan aldığımız cesaret bizi her zaman coşturmuştur. Belinde iki tabancası vardı. Soldaki namussuz. Sağdaki namuslu. Olaki cepheden kaçan olursa solunda taşıdığı namussuz tabancasıyla vururdu. Sağdaki tabancası ile de düşmana atardı. Benim yanımda herhangi bir askeri vurduğunu görmedim. Ama arkadaşlar cepheden ve düşmandan kaçan askerleri vurduğunu söylerlerdi. Dediğim gibi, ben ancak Kars'ın kurtuluşundan sonra onu tanımıştım. O azıcık zamanda bir kahharlığını görmedim. Ama Karabekir ikindiden sonra çadırına girince Halit Paşa, bize bir kısım görevler verirdi...

3- Kurban oğlu Elif'ten olma 1315 (1899) Zakim (Şenkaya/Erzurum) doğumlu Seyfal Şafak'ın Halid Paşa ile ilgili anlattıkları:

Ermenilerin yöremizdeki zulmü üzerine gönüllü olarak asker olmak istiyordum. O sıralarda Bardız'da bulunan Halit Paşa'nın yanına giderek, O'na göründüm. O da: -Oğlum sen daha küçüksün, dedi ise de kendim küçük isem de yüreğim büyüktür, dedim. Israrlı olduğumu anlayınca beni yazdırdı. Hakikaten de çok ısrarlıydım. Çünkü Ermeniler yakınlarıma ve köylerimize çok eziyet vermişler, çoğunu da öldürmüşlerdi. Ben de hayfımı almak istiyordum.

Neden sonra ileri harekete geçip, Kars'ı aldığımızda Kars Kalesi'ne Halid Paşa nezaretinde Göreşkenli Akif Çavuş, şanlı bayrağımızı çekmişti.⁽¹⁸²⁾

Bardızlı Esmeni Halid Paşa'nın postası idi. Halit Paşa, ona emir vermişti: -Oğlum bize Selim'deki Ermeni ahvalinden haber getir, diye. O, attan daha hızlı gidip gelerek haber getirmişti. Maraşlı Hasan diye bir arkadaşımızın bozuk telgraf direk tellerini Halid Paşa'nın emri ile tamir ettiğini de belirtmeliyim.

Halid Bey'in Bardız'da 8, Selim'in Bozkuş Köyü'nde 2 kişiyi ordudan kaçtıkları için vurdurduğunu hatırlıyorum. Ordu bozanlara karşı çok titizdi. Bu olaylar üzerine demişti ki: -Oğlum, vatan bizimdir... Düşmandan kaçan haindir. Zaten bu sözlerinden sonra bu kaçanları vurdurmuştu. Kaçanların ikisi kadın elbisesi kıyafetindeydiler...

(182) Bu gerçeği Kars'ın Kaloköy (Derecik)'ünden olan ve yakınlarının pek çoğu Ermeniler tarafından şehit edilen ve Kars'ın alınışı sırasında Kale'ye Türk Bayrağı'nın çekilmesine şahit olmuş Aşık Kahraman, bir şiirinde: "Bir çavuş Kala'ya bayrağı dikti" mısraı ile doğrulamaktadır.

Halid Bey, Porsuk (Kars'ın köyü)'lu Gülizar oğlu Abdullah, Zakim'li Alaeddin ve Haydar ile Kars, Karadağ'da bir Ermeni askerinin patlatmak için top kamasını çektiği sırada kollarına sarılarak bunu engelleyen Topçu Şerif isimli arkadaşımızı yararlıklarından ötürü çok severdi. Ben her Halid Paşa sözü geçtikçe yukarıda isimlerini söylediğim arkadaşlarımı hatırlarım. Ayrıca Halid Paşa'nın anasının Bayburtlu olduğunu da söylerlerdi.

4- Recep oğlu Güllü'den olma 1311 (1895) Bardız doğumlu Mahmut Yücedağ'ın ifadesi:

Biz zaten Ermenilerin elinden 22 nüfustan 2 kişi kurtulmuştuk. Bir ben, bir de abim... İkimiz de O'nun askeri idik. Halid Paşa, siyah püsküllü bir cübbe giyerdi. Önümüzde Allah Allah diyerek giderdi. Karşıdan da habire kurşun atılmasına rağmen, ona hiç dokunmazdı. Oysa bize neredeyse siperde isabet ederdi.

Halid Paşa ile ilgili unutamadığım hatıram şudur: Kars'ı almak için ilerlediğimiz günlerde idi. Bizim alay Yolgeçmez'de (Selim'in Köyü) idi. Halid Paşa'nın karargahı da yakınımızdaki Yenigazi'de (Sarıkamış'ın köyü) idi. Yüzbaşımız Numan Bey, birgün bana bir pusula vererek, Halid Paşa'nın yanına yani Yenigazi Köyü'ne gönderdi. Ben oraya gittiğim zaman Halid Paşa tren hattının üzerinde geziniyordu. Halid Bey'e yanındakiler vasıtasıyla pusulayı ulaştırdım. Halid Bey, bana sert bir sesle: -Git ona de ki, yarın beni görsün. Bunun üzerine geri Yolgeçmez'e gelerek Yüzbaşı Numan Bey'e, Halid Paşa'nın sözlerini arz ettim. Bunun üzerine Yüzbaşı çok korktu. Hatta sonradan öğrendiğime göre firar etmeyi

bile düşünmüş. Bunun üzerine yüzbaşının arkadaşları şöyle bir plan yapmışlar: Güya beni yeniden sesleyerek: - Halid Paşa bu sözleri asık yüzle mi, güler yüzle mi söyledi? diye soracaklar. Ben de: -Güler yüzle, diyecektim. Sonra onların dediği gibi yaptım. Böyle olunca Yüzbaşı Numan Bey, belli ki çok rahatladı. Ertesi gün Halid Bey'in yanına giden Numan Bey'e gerçekten de bir şey dememişti.

Bezirgangeçit'in (Selim'in köyü) Döşkaya mevkiinde idik. Sabah vakti idi. Ermeniler bize ani bir baskın yaptılar. Mevsim güz, havalar soğuktu. Yüzbaşımız bize: Kalk at başına, çekiliyoruz, demişti ki tam o sırada Halid Bey'in emri geldi. -Ölmek var kalmak yok, diye... Bu gayret ile toparlanıp Ermenileri püskürterek, taa Demirkapı'ya dayandık.

Bir defasında 6 kişi firar etmişti. Hepsini yakalayıp getirdiler. Halid Bey, onlara hitaben: -Oğlum biliyorum. Aç, susuz ve naçarız. Ama gavur namusumuzu kirletip, sonra da sizi, bizi öldürebilir. Hiç değilse böyle ölmek daha iyi değil mi? dedi. Kanun ve nizâm bilmedikleri için üçünü affetti ise de diğer üçünü kurşuna dizdirdi. Sonra da gömdürttü. Sonra geçip gittik.

Halid Paşa, Meclis'te vurulunca, annesi: Ben ona helâl süt emzirmiştım. Onu mutlaka arkadan vurmuşlardır, demiş. Gerçekten de arkadan vurulmuşmuş...

5- Ali oğlu Zeliha'dan olma 1310 (1894) Bardız doğumlu Çermik (Kaynak) köyünde oturur. Zarif Cildiz'in anlattıkları:

9. Fırka, 17. Alay, 2. Tabur'da askerdim. Kumandanımız Deli Halit Paşa idi. Kars'ı almak için ilerleyişimizde Büyük Kumru Dağı'ndan aşarak Selim-Düzü'ne indik. Bezirgangeçit'te biraz sıkışınca Halid Bey, bizim 17. Alay'ı ileri sürdü. O günlerde Ermeniler havadan tayyare ile bildiri atmışlardı. Hatırimda iyi kalan şöyle bir mesaj yazarmış bu bildiride: Boşuna askerlerinizi kırdırmayın. Buralar Erzincan'a kadar bize verildi, diye. Halid Paşa buna çok kızmıştı. O da: -Ya askeri etten kale yapacağım ya da bu gece Kars'ı alacağız, demişti. Hakikaten ertesi gün Kars'ı aldık.

Sonra bize verilen emir gereği Kars, Karadağ'a ilerledik. Elimize epey ganimet geçmişti. Bulduğumuz telis, torba ne varsa onları ganimetle doldurduk. Fakat Halid Paşa, elimizde ganimet dolu torbaları görünce hepsini toplayarak Kars'ta bir meydanda yaktırdı.

Sonra Gümrü'ye kadar ilerledik. Gümrü'de galiba Ermeni olduğunu zannettiğim bir kısım halk balkonlardan bize bağıırıyordu: -Ağa ağa bizi siz değil, yeşil urbalı askerleriniz bozdu, diye...

Gümrü'ye kadar gittiğimiz yerlerdeki Ermenilerin yaptıkları katliamları görünce, Halid Paşa: Bir kamçı boyu çocuk dahi sağ bırakmayan Ermenilere, sizde gerekli dersi verin, demişti...

6- Hasan oğlu Basra'dan olma 1322 (1896) doğumlu Esat Akbulak'ın anlattıkları:

Biz Ermeni zulmünde Iğdır'ın Akbulak Köyü'nde idik. Ermeniler yüzünden Çıldır'a, oradan da şimdiki köyümüz Yayıklı'ya geldik. Halid Paşa'nın askeri olmuş ar-

kadaşlarım derdi ki: Ermeni kumandan Mazmanof, Oltu'ya bağlı Alıçuk Köyü'nde Türk kızlarını anadan üryan zorla oynatırken oraya yakın Kerkiliğin Dağı'ndan bu durumu dürbünle izleyen Halid Paşa, zorundan ağlamış ve Mazmanof'u öldürmeye yemin etmiş. Gerçekten de bu Ermeni komutan Kars'ın alınışı sırasında Onun korkusundan intihar etmiş...

Halid Paşa anasına demiş ki: Kılıcım kısa ne yapayım? Anası da: Adımını ileri at, demiş... Benim diyeceğim bu kadar. Allah gani rahmet eylesin...

7- Cafer oğlu Hanife'den olma 1329 (1913) doğumlu İsa Koç'un anlattıkları:

1336 (1920)'da Revan'dan geldik. Dedelerimizi hep Ermeniler öldürdü. Halid Paşa, Gümrü'ye kadar gelince biz de onun gelişini fırsat bilerek Türkiye'ye geçtik. Bizi gördüğümüz zulümden Allah rahmet eylesin Halid Paşa kurtardı...

8- 1896 doğumlu Oltu, Erdoğmuş Köyü'nden Hakkı Gözütok'un Halid Paşa ile ilgili anlattıkları:

Ben 1918 yılının nisan ayında millî mücadeleye Penek'te iştirak etmiştim. Erzurumlu yüzbaşı Cemal Dadaş (Cemal Gürsel) bölük komutanımızdı.

Zaman oldu ki biz ilerleyerek Selim Ovası'na kadar gelmiştik.

Bir sabah Halid Paşa gelip bizim tabur komutanına Kekeçe (Selim'in köyü) Köyü'nü keşfetmesini emretti. Tabur komutanı bu iş için Osman ve Feyyaz isimli arkadaşlarımla beni görevlendirdi. Tüfeklerin kayışlarını

boynumuza takıp sürünerek köye yaklaştık. Fakat bir şey göremedik. Feyyaz sağdan ben de soldan ilerlerken Osman da bizi kollayacaktı. Meğer Halid Paşa da bizi gözetliyormuş. Ben bu şekilde ilerleyerek bir evin kapısını açtım ki, içerisi cesetlerle dolu idi. Geri dönüp Halid Paşa'ya haber verdik. Halid Paşa: -Gördüklerini arkadaşlarına anlat, dedi. Ben de yüksek bir sesle çıkıp anlattım. Halid Paşa: -Görüyorsunuz ki düşman arkadaşlarınızı, kardeşlerinizi kırmış. Eğer onlar gibi boşuna ölmek istemiyorsanız; namusunuzu, vatanınızı korumak istiyorsanız, düşmanın önünden kaçmayınız, dedi. Onun bu konuşması hepimize dokundu. Bu sözlerden sonra büyük bir sebat gösterip Ermenileri Kars'a doğru püskürttük. Beştepeler mıntıkasına gelince, Ermeniler bizim taburu topa tuttu. Siperlere sığınıp geceyi burada geçirdik. Sabah olunca Bezirgangeçidi'ni tuttuk. Halid Paşa'nın emri ile Zellece Köyü'nde bulunan ikinci tabura yardıma gittik. Ermeni buradan da çekilince Baykara Köyü'ne geldik. Burada iki gün kalıp, ileri harekete geçtik. Hareketimizin dördüncü günü Küçük-yahni tabyasının dibine geldik. Halid Paşa, burada Üçüncü Tabur kumandanına tabyayı muhakkak ele geçirmesini emretti. Birinci tabur Küçük-yahni'nin sağından, ikinci tabur solundan, bizim üçüncü tabur da merkezden ikişer adım aralıklarla süngü takıp dağa doğru tırmanmaya başladık. Üç saatte tabyayı ele geçirdik. Birinci tabur buradan geçmekte olan tren raylarını söktü. Böylece düşmanın trenle asker naklini önlemiş olduk.

Sabah olunca iki koldan Kars'a girdik. Kars'ta iki gün dinlenip, Gümrü'ye hareket emrini aldık. Bir saatte Kızılçakçak'ı ele geçirdik.

Gümrü'ye yaklaştığımızda Halid Paşa, haber gönderip, teslim olmalarını istedi. Bu teklife olumlu cevap verdiler. Bu şehri harpsiz olarak teslim aldık.

Artık Ermenilerin savaşacak gücü kalmamıştı. Antlaşma yapılıncı biz de geri çekildik...

9- Fatma'dan olma 1327 (1911) doğumlu Abdi oğlu Yusufeli (Artvin)'li, -Sarıkamışta oturur- Mevlüt Gökalp'in Halid Paşa ile ilgili anlattıkları:

Ben gönüllü olarak Yusufeli'nin Oker (Havuzlu) Köyü'nden gelerek Karabekir ve Halid Paşa'nın idaresindeki 9. Tümen, 7. Bölük'te asker oldum. 17. Alay olarak biz, kar yağacak atmosferindeki bir günde Selim'in köylerinden olan Söğütlü-Baykara'dan Kars'a girdik. Kars'ta hiç durmadan 28. Alay'ı takiple Gümrü'ye intikal ettik.

17. ve 28. Alaylar karışık olarak Bardız'dan, Verişan'a oradan da Laloğlu, Bölükbaşı, Katranlı, Kekeç ve Selim üzerinden yürümüşü.

Hatırımda kaldığınca Halid Paşa, emir vermişti: Kekeç Köyü'ndeki mereklere kapatılmış 500 kişiyi kurtaracaksınız, diye. Bu emirle bizim asker tayyare gibi, kısa zaman Kekeç Köyü'ne varmıştı. Mereklere kapalı bulduğumuz vatandaşlarımızdan ancak 12 tanesi öldürülmüştü ki, adı geçen alaylar köye vararak merelerde kapalı insanlarımızı kurtardılar.

Gümrü'ye kadar gittiğimiz, gördüğümüz bütün yerlerin kadın, kız, çocuk demeden Ermenilerin öldürdükleri, kestikleri, kazığa oturttukları Müslüman cesetleriyle karşılaştık...

10- Sarıkamış Handere Köyü'nden Mehmet oğlu Zeliha'dan olma 1299 (1883) doğumlu Abbas Gül'ün ilgili ifadesidir:

Ben Batı Cephesi'ndeydim. Bu yüzden bizim buralarda pek bir şey görme bahtsızlığına ermedim. Yalnız asker olarak buraya gelip, Halid Paşa ile ileri harekate geçtiğimizde uğradığımız Komador Köyü'nde 10-20 kadar Müslüman'ı ölü bulduk. Kars'ta Kale içinde Ermenilerin ellerinde tuttıkları fakat öldürmeye fırsat bulamadıkları epey Müslüman'ı kurtardık...

11- Sarıkamış Mescitli Köyü'nden Ali oğlu Gülli'den olma 1317 (1901) doğumlu Taceddin Topkaya'nın anlattıkları:

Ermeniler gelince bulunduğumuz Selim'in Kırkpınar Köyü'nden Bozat Köyü'ne (Sarıkamış'ın köyü) kaçtık. Biz çıkınca sahipsiz köyümüzü tahrip ettiler.

Bozat'ta oturan Sarıkamış felâketi askerlerimizden Recep Çavuş'u, Sarıkamış'ta Topçu Alayı'na giden yol yakınındaki bir çam ağacına çakarak öldürdüklerini bizzat gördüm.

Sonradan bizim asker gelince, ben de onlara katıldım. Kars'a yakın Ağadeve Köyü'nden geçerken buradaki yolun alt ve üst tarafında iki kadınıımızı kazık çararak öldürdüklerini hayretle gördük. Bu manzarayı gören komutanımız Halid Paşa, bize hitaben: - Kuzularım, evlâdlarım işte Ermenilerin bacılarımıza, kızlarımıza yaptıklarını görüyorsunuz... Bu sözlerden sonra çoğumuzun ağladığını hatırlarım...

12- Sarıkamış Cumhuriyet Mahallesi'nde oturur Çile'den olma, Cato oğlu 1310 (1894) doğumlu Behri Yıldız'ın anlattıkları:

Ben o zamanlar 20 yaşlarında vardım. 12. Fırka, Hücüm taburu'nda askerdim.

Halid Paşa komutasındaki askerlerimiz, bu arada benim de dahil olduğum 12. Fırka ve tabur komutanımız Osman Nuri Bey, Sarıkamış ve Kars'ın kurtuluşunda görev aldık. Kars'a doğru ilerlerken Selim'e bağlı Karahamza Köyü'nde çivililerle oduna çakılı bir kadın görmüştük. O kadını arkadaşlarla orada gömdük. Ben de sol kolumun dirsek altından ve sol bacağımdan kılıç yarısı aldım.

Gümrü'ye kadar gittiğimiz yerlerde gördüğümüz o idi ki, Ermeniler Müslüman halkın elini ayağını bağlamışlar, vücutlarını da kılıçla parçalamışlardı...

13- Sarıkamış Mescitli Köyü'nde oturur İsmail oğlu Fehime'den olma 1317 (1901) doğumlu Recep Aygün'ün anlattıkları:

Ben Halid Paşa komutasında süvari idim. Biz Erzurum Palandöken'de idik. Narman Ermeni işgalinde idi. Verilen emirle harekete geçip Ermenileri önümüze katarak sürüyorduk. Oradan Pembe-Kilise (şimdi Ermenistan'da)'ye kadar geldik. Burada 40 tane Ermeni talebeye rastladık. Hiç unatmam, komutanlarımız hemen onları korumaya aldılar. Yanlış hatırlamıyorsam, oralara yakın yerdeki Amerikalılara ait bir yardım kuruluşuna, onları teslim ettiler. Onların yaptığı böyle, bizim yaptığımız böyle...

14- Sarıkamış, Yağbasan Köyü'nde oturur 1309 (1893) doğumlu Hatice'den olma, Ahmet oğlu Şükrü Bayrak'ın anlattıkları:

Rus çekilince, Karabekir komutasında Üç-Sancak'a ilerleyen ordumuzda 9. Kolordu, 29. Alay, I. Tabur'da askerdim. Erzincan'ın alınmasında bize bilgi alacağımız Rus veya Ermeni askeri lâzım olmuştu. İçinde benim de olduğum 8 arkadaş, bir subay bu işi üstlenmiştik. Allah'ın izniyle de başardık...

Bu işte Beşinci Ordu'dan Mehmet Çavuş'un cesaretini unutamam. Tam sekiz tane Ermeni getirdik. Neden sonra bize cephe dağıtıldı. Ertesi gün Erzincan'ı ele geçirdik. Erzincan'da epey ahalimiz kırılmıştı. Oradan Erzurum, Aşkale'ye, sonra da 9., 10. ve 11. Kolordular birleşerek yürüdük. Erzurum'u da aldık. 10. Kolordu Narman'a doğru, 11. Kolordu Hınıs'a doğru, benim mensup olduğum 9. Kolordu da Hasankale'ye geçti. Oradan Köprüköy'e geldik. O gece orada kaldık. Oradaki ahaliyi de balta ile kırmışlardı. Herbirinin başı, kolu, ayağı bir taraftaydı...

Ertesi gece Horasan'a geldik. Oradan hücumla Sarıkamış'ın Handere Köyü'nden, Selim'in Karahamza Köyü'ne geçtik. Burada her taraf permeperişandı. İki gün sonra da Kars'ı aldık. Oradan gidip Pergit Köyü'nde kaldık. Daha ertesi gün Kımılı (Akyaka'nın Köyü)'ya gittik. Orada gece kalıp, Gümrü'ye geçtik. Burada Amerikan, İngiliz ve Bolşevik askerler vardı.

Ben ondan sonra tezkere aldım. Zaten ordumuz da geri çekilmişti.

Tekrar ikinci sefer asker oldum. 1920 senesinde yine Gümrü'ye asker olarak gittim.

Amcam Ömer'i, öteki amcam Fehim'in oğlunu, kardeşim Gurren'i Ermeniler şehit etmişlerdi. Köye döndüğümde yerinde yeller esiyordu. Hepsi muhacir olmuştu. Kimin kimden haberi yok. Allah orduya zeval vermesin.

Ben daha sonra Halid Paşa ile beraber giden birlikle Yunan Cephesi'ne gitmiştim...

15- 1324 (1908) doğumlu Şamil oğlu, Güleser'den olma aslen Narman ilçesi Lavsor Köyü'nden -60 yıldır Sarıkamış'ta oturur- Faik Kaça'nın ifadesi:

Kâzım Karabekir'in elinde büyümüş çocuklardanım. Kâzım Karabekir bulunmaz bir insan idi. Sarıkamış'tan giderken Karabekir Paşa, biz öğrencilerine Trabzon Ziraat Bankası'na talebe başına 25 lira para bırakmıştı. Ben askerliğimi yaptıktan sonra bu paramı aldım.

1930'da asker oldum ve askerliğim iki yıl sürdü.

Karabekir Paşa, sahipsiz, kimsesiz, yetim çocukları Erzurum'da toplamıştı. Yoncalık'taki Taş-Ambarlar'da tiyatro yerimiz vardı. Biz hepimiz Karabekir'i baba bilirdik. Onun öğrettikleriyle çok şey öğrenmiştik. Öyle ki ağaçtan at yapmıştık. Çocuklar bu ağaçlara biner:

"Benim atım yaramaz,

Tıngır, mıngır

Hiç yerinde duramaz.." tekerlemesini söylerdik.

Kâzım Karabekir, Rusların kendisine verdiği "Beyaz Vagon"la Kars veya Sarıkamış'tan Erzurum'a gelirken, bizi ve gösterilerimizi "Taş-ambarlar"da izlerdi.

Ben de dahil çocuklar tahta atlarımıza bindiğimiz birgün Karabekir Paşa, bizi izlemeye gelmişti. Yanında Deli Halid Paşa da vardı. İkisi de apoletlerini çıkarıp, masaya koyarak bizi izlediler. Sonradan bu durum birçok defa tekrerrür etti.

Halid Paşa'nın sağ işaret parmağı yarıdan yoktu.

Ben sonradan Sarıkamış'a geldim ve postahanede işe başladım. O arada Deli Halid Paşa'nın bütün köylü, bütün çete atlısı ile beraber Hanek'ten Hamidiye alayları reisi Sadık Bey -ki askeri rütbesi kaymakamdı- Eyüp-paşa, Halil Bey (Karakurt)⁽¹⁸³⁾ Şadvan (Belencik)'lı Zeynel Bey, Çukur (Selim)'dan Ayko Bey, İzzet Bey ile arasının çok iyi olduğunu hep duymuştum. Zaten Deli Halid Paşa'yı bu mıntıkada tanımayan, sevmeyen, hayran olmayan yoktu. Allah ona ve bütün büyüklerimize rahmet eylesin...

16- 1895 Kars doğumlu Abdurrahman Kızıllan'ın anlattıkları:

(183) Halil (Karakurt) Bey: Bütün aile ve aşiret efradiyle 93 (1877-1878) Birinci Dünya ve İstiklâl Harbimiz'de mücadele vermişti; bu arada gerek Karabekir, gerek Dali Halit Paşa ve gerekse Mustafa Kemal Paşa ile yakın ilişkisi olmuştur. Karakurt nahiyesinin ilk nahiye müdürü olup, bu dönemde yöredeki ilk yatılı okulun da kurucusudur. 1933 yılında Ankara'ya Cumhuriyet'in 10. yıl kutlamalarına giderken pusuya düşürülerek öldürülmüştür. Öldürüldüğü yer olan Sarıkamış-Karakurt arasındaki köprü onun hatırasıyla bugün "Halil Bey Köprüsü" olarak anılır.

Ben yeni asker olmuştum. Erzurum'u kurtardıktan sonra, Ermenileri önümüze katarak Kars'a kadar sürdük. Halid Paşa kumandasında Kars'ı kurtarmak için hareket ettik. Gece Kars'ın yakınında karargah kurduk. Burada iken Deli Halid Paşa, bir konuşma yaparak: Demiryolunu tahrip ederek Ermenilerin nakliyatını durdurmamız gerektiğini bildirdi. Düşmanı bozduktan sonra az bir mesafe ile takip edecektik. Nitekim öyle oldu. Gümrü'ye kadar ilerledik. Antlaşma yapılırca da geri geldik...

17- 1892 Sarıkamış İssisi Köyü'nden Zekeriya Aydın'ın anlattıkları:

1918 yılında birkaç arkadaşla beraber köy muhacirleri arasına karışmış, Batı'ya göçüyorduk. Taşlıboğaz denen bir yerde mola verdik. Biraz dinlenmiştik ki, aşağıdan bir subayın birkaç askerle birlikte geldiğini gördük. Yanımıza yaklaştıklarında bu subayın Halid Paşa olduğunu söylediler. Eli silah tutan erkekleri topladılar. Erkekler gidince muhacirler, kadın ihtiyar ve çocuklar yani geriye kalanları Halid Paşa kaçak olup olmadığını kontrol ettikten sonra serbest bıraktı.

Bu arada ben ve arkadaşlarım Halid Paşa'nın maiyetine girmiştik. Biraz yolculuktan sonra Tortum yakınlarında bulunan Nohurtop Köyü'nde konakladık. Orada biraz dinlendikten sonra Taşoluk denen bir yere geldik. Bu köyün karşısında bulunan Devre-Dağı'na gidip, orada karargah kurduk. Ermeniler de karşı tepelerde mevziilenmişti. Zaten bizi görür görmez de ateşe başlamışlardı.

Halid Paşa, durmadan mevzileri gezip kontrol ediyordu. Sağımızdan, solumuzdan kurşunlar vınlıyarak

geçiyordu. O gün akşama kadar düşmanı oyaladık. Halid Paşa, mermimizin tükenmek üzere olduğunu fark edince, bazı arkadaşları artçı koyarak, mermilerimizi toplayıp onlara verdi.

Daha sonra Halid Paşa, bizi tek sıra halinde yanyana olan iki tepenin arasından dolandırdı. Bizi takviye gelen kuvvetlere sanarak kaçtılar...

18- 1884 Erzurum doğumlu Ali Ezberci'nin anlattıkları:

Tarihini hatırlamıyorum. Bir kış günü Erzurum'a gittim. Kahvede oturuyordum. İki jandarma içeri girip, göz gezdirdikten sonra bana: "Sen sakal bırakmışsın ama, pek genç gösteriyorsun. Yürü bakalım", dediler. Bir iki itiraz ettiysem de fayda vermedi... Ellerimi bağlayıp götürdüler. Yolda bizi görenler "Halid Paşa bunu öldürecek, yazık olacak" diye laf atıyorlardı. Bir yere götürdüler. Aradan birkaç saat geçtikten sonra Halid Paşa'nın geldiğini söylediler. İri-yarı bir adam gelip, kolumdan tutarak Halid Paşa'nın yanına götürdü. O zamana kadar korktuğum Deli Halid Paşa, sanki bana çok yakınımış gibi geldi.

Halid Paşa birden hiddetlenerek şöyle dedi: "Ulan, Ermeni piçleri ananı bilmem ne ederken, sen kahve köşelerinde muharebeden kaçyorsun. Seni kanı bozuk... Senin kanın bozuk mu?" dedi. Ben de hayret edilecek bir sertlikle: "Paşam, ben ne asker kaçağıyım, ne de senin dediğin kanı bozuklardanım. Köyde imamlık yapıyordum. Ermenilerin bu kadar azıttıklarını duyduğum için, imamlığı bırakıp sizi görmeğe geldim" dedim. Bana biraz baktıktan sonra "geç buraya" dedi. Nöbetçiye işaret etti. Nöbetçi elleri zincirle boynuna bağlı birisini ileriye

getirdi. Paşa: -Nerelisin, dedi. Adam: Nahcivanlıyım, diye cevap verdi. Adamın ne yaptığını anlayamadım. Paşa, hiddetlenerek, "seni gidi Ermeni bozması" diyerek adamı vurdu. Sonra bana dönerek, "sen ne diyordun", diye bana sordu. Ben de aynı şeyleri aynen anlattım. Biraz alaylı olarak, "anlat bakalım hocam, köyde imamlık rahat mı? Ama yarın Ermeni kovalayacağız, orada anlarsın hangisinin rahat olduğunu" dedi. Ben istifimi bozmadım.

Ertesi günü sabah uyandım. Sabah namazı vakti oldu olacak. Atlı birinin geldiğini görünce dışarıya çıkıp kim olduğunu anlamak için merakla bakıyordum. yaklaştığında bu atlımın Deli Halid Paşa olduğunu gördüm. Yanına üç kişi çağırdı. Onlarla birşeyler konuştuktan sonra, tekrar geri gitti.

Birazdan üç kol halinde harekete geçtik. Halid Paşa bizim kolun başında bulunuyordu. Bir köyden geçerken göğüslerinden süngülenmiş genç kızlar, parçalanmış çocuk cesetleri, öldürülmüş yaşlılar, çırpıplak kesilmiş kadınlar bizi şaşkına çevirdi. Halit Paşa, bunlara bakarken gözlerinden şıpır şıpır yaşlar akıyordu. Sert mizaçlı bu askerin, bu kadar yumuşak kalpli, merhametli ve yufka yürekli olacağını tahmin etmiyordum.⁽¹⁸⁴⁾

(184) Son üç ifade için bak: Fahri Parin; Zulüm, İstanbul?

HALKIN ANLATTIĞI HALİD PAŞA

1) Ali oğlu, Hatice'den olma 1336 doğumlu Yusufeli'nin, Havuzlu (Eski adı: Okar) köyünden Sarıkamış'ta oturur Hüseyin Karakelle'nin anlattıkları: Daha Sarıkamış Harekatı sırasında bizim Havuzlu Köyü'ne gelen Halid Paşa, Mehmet (Yıldırım) Ağa'nın ko-nağında bir yıl kadar kalmış. Halid Paşa burada iken iş-pirli yedi kişi askerden firar edince, bizim köyde ya-kalatıp onları sol tarafında taşıdığı şer (namussuz) tabancası ile öldürüyor. Fakat öldürmeden önce askerler ve halkı toplayarak, askerden kaçmanın vatana ihanet olduğu anlamına bir konuşma yapıyor. Öldürülen as-kerler köy mezarlığına götürülüyorlar. Hatta bunlardan bir tanesinin ölmediğini gören halk, onu Halid Paşa'dan gizli olarak köyde saklıyorlar isede aldığı yaraların te-siriyle üç gün sonra o da ölüyor.

Babam Ali, Halid Paşa'nın çavuşu imiş. Ruslar Sa-rıkamış'tan ilerleyip Erzurum'a girince, babam Ali Çavuş'ta dahil Halid Paşa, Melo kasabasına çekiliyor. Zaten o zamanki Rus sınırı Melo bizde kalmak, Artvin'de Ruslarda olmak şeklinde imiş. Bizimkiler Yusufeli, İspir, Bayburt'a çekiliyorlar. Babamda bu sırada topuktan bir şarapnel yarası alıyor ve tedavi için İstanbul'a gidiyor. Tedavisi tam iki yıl çekiyor.

Ruslarla bu cebelleşme sırasında Deli Halid Paşa'da Bayburt'ta yaralanıyor. Bu sırada Halid Paşa'nın annesi de yanında imiş. Yani önce Melo, sonra da Bayburt'ta bulunduğu sırada annesi de onunla berabermiş. Babam rahmetli böyle söylerdi. Hatta annesi Deli Halid Paşa'ya sık sık nasihatle bulunarak: Askerlerini dövme ve sövme. Yoksa sana sütümü haram ederim, dermiş...

Deli Halid Paşa, her zaman dilinde dua, cebinde Kur'an olarak gezermiş. Daima askerin önünde gider: "Dönersem beni vurun, siz dönerseniz sizi de ben vu-rurum" dermiş... Bu sözleri babam sık sık anlatırdı.

Rus Harbi bitince, bu defa Halid Paşa Ermeni Harbi'ne geliyor. Göle yakınlarındaki Bahçeçik yakınında Ermeni komutan Mazmanof'a bir baskın düzenliyorsa da "Azmanof buradan pijama katı zar-zor Kars'a kaçıyor. Halid Paşa'da onu takip ederken Kosor'dan (Akşar) yu-karı, ormanın dibindeki Avındır köyü civarında tekrar yara alıyor.

Babam rahmetli bütün bunları bizlere ders alalım diye anlatırdı. Yukarıda da söylediğim gibi topuğundan yara alınca tedavi için İstanbul'a gitmiş, orada iki yıl kal-dıktan sonra Eskişehir'e gelmiş, fakat burayı da İngilizler demiryolunu falan kontrole alınca, tekrar İstanbul'a git-miş, oradan da deniz yolu ile Rize'ye, oradan da mem-lekete gelmiş. Babam 1336 (1920)'nin 10. ayında Es-kişehir'den ayrılmış. 1332'de Eskişehir'e gelip (1916) burada 1336 (1920)'ye kadar kalan babam bu arada ma-lulen emekli edilmiş ve babama 175 kuruş aylık bağ-lanmış...

2) Medine'den olma Mehmet oğlu 1936 Bardız na-
hiyesi (Çermik (Kaynak) Köyü halkında Sarıkamış'ta otu-
rur Halis Duman'ın duydukları:

Narmanlılardan dört kişi cepheden kaçınca, bu dört
kişiyi Bardız'da yakalatmış. Bardız'ın meydanında halk
ve askeri toplayıp birkonuşma yapmış: "Bunlar vatan
haini, kanı bozuk insanlardır. Kâfirin yaptığını gö-
rüyorsunuz" ...Bunların yaptığını da duyan; "diyerek
kendi eliyle tabancasını çekerek öldürmüş.

Gerçekten de bugün Bardız'daki mezarlıkta bu ki-
şilerin mezar yerleri hemen herkes tarafından bilinir...

"Bizlere Kalaycılar (Ermeniler'in) kurşunu işlemez;
"diyen, Deli Halid Paşa, cebinde devamlı Kur'ân taşır, bir
hafız kadar da ezbere bilirmiş... Düşmana karşı giderken
daima "Fetih Süresi"ni okurmuş...

3) 1952 Sarıkamış doğumlu İhsan oğlu Zeki Şe-
nocak'ın duydukları: Annemin amcası Abdullah Oğuz,
Halid Paşa'nın askeri imiş. Kendisi de daha geçen yıl
1994'te vefat etti. Bizlere anlatırdı. Kandan çok korktuğu
için sık sık askerden kaçarmış. Bunun üzerine babası da
onu alıp Halid Paşa'ya götürerek, askerden kaçtığını
beyan ile teslim edermiş. Bunun üzerine annemin am-
casına Halid Paşan için askerden kaçtığını sorunca, o da
kandan çok korktuğu için kaçtığını söylemiş. Şayet
başka bir iş verilirse onu yapabileceğini söylemiş. Bunun
üzerine Halid Paşa: En çok becerdiğin iş nedir? diye so-
runca Abdullah Dede: Ben, affedersiniz ama hırsızlığı iyi
yaparım, demiş. Bunun üzerine Halid Paşa, karşıdaki
Ermeni siperlerini göstererek: Şurada gördüğün bizim

topun bir tekeri eksik. Gidip karşıdaki Ermeni si-
perlerinden bir top tekeri çalıp geleceksin. Galiba Halid
Paşa'nın düşüncesi onun bu işi başaramayacağı, do-
layısı ile de düşman tarafından öldürüleceği biçiminde
olmalı ki kendisi birşey yapmamış. Bu emir üzerine düş-
man siperlerine doğru yola çıkan Abdullah Dedem, ni-
hayet bir teker ile geri dönünce Halid Paşa, kendisini af-
federek, geri hizmete vermiş...

Rahmetli dedem bunu tabessüm dolu yüzüyle an-
latıp, gülerdi...

4) Şaban oğlu, Söhben'den olma 1928 Sarıkamış do-
ğumlu Abdurrahman Şentürk'ün anlattıkları: Babam
rahmetli Birinci Dünya Harbi'nde Erzincan'da Baş çavuş
olarak görev yapıyormuş. Daha sonra Enver Paşa ile be-
raber Sarıkamış Harekatı'na katılıyor. Sarıkamış Har-
bin'de bizim her topun başındaki 285 kişiden 85'er kişi
kalmış.. Sonra binbir şansızlık, babam Ruslara esir dü-
şüyor ve Ruslar babamı Sibiryaya sürüyorlar. Oradan
bir fırsatını bulan babam yedi gün, yedi gece aç-susuz
kaçarak geri geliyor.

Sonra Ordu Millî Şurâsı'nda görev alarak, şimdi Er-
zurum'un Şenkaya ilçesine bağlı Kaynak (Çermik) kö-
yünde Karabekir'in emriyle 40 gün bizim askerlere talim
veriyor.

Gelelim Halid Paşa'ya.. Erzurum'u kurtardıktan
sonra Kars'a doğru ilerleyen askerlerimiz Sarıkamış ci-
varında iken Sarıkamış'ın Karahamza Köyü'ndeki Er-
meni kuvvetlerinin durumunu öğrenmek için 30 kişi
gönderen Halid Paşa, onlardan bir zaman haber ala-

mayınca, kalkıp kendisi gitmiş. Gitmiş ki bizim 30 kişi ağır Ermeni ateşi altında. Hemen bizim askerlere: "Ne sinip duruyorsunuz? Ermeni kurşuna bize işlemez", demiş. Kendisi önde, otuz asker onun arkasında bir ip gibi başlamışlar Ermenilere doğru gitmeye... Hiçbirine hiçbirşey olmamış.. Onların ilerlediğini gören Ermeniler hemen kaçımaya başlamışlar. Daha sonra Kars'a doğru ilerleyen askerlerimiz Kars'ı yedi ayrı koldan sarıp, zaptederek Gümrü'ye kadar ilerlemişler. Karabekir Paşa orada kalarak, Halid Paşa 12. Fırka'sıyla Yunan (Batı) cephesine gitmiş...

1938'de ölen babam rahmetli Deli Halit Paşa'nın Akçakaleli (Selim) Eyyüp Paşa ile olan çok yakın ilgisini de anlatırdı...

5) 1929 Selim Bölükbaşı Köyü halkından Medine'den olma, Asker oğlu Beyler Binali Aydın'ın duydukları:

Bana Halid Paşa'nın Kars'ta iken seyisliğini yapan birisi anlatmıştı. Halid Paşa önde, seyisi de arkada dolaşıyorlarken, haşa hâki payınızdan bir Ermeni cesedinin yanından geçerken Paşa'nın atı birden tiksiniyerek, ürkmüş. Bunun üzerine Halid Paşa: Atına bakarak, nedir bu kafirlerin ölüsünden sen dikişiniyorsun, dirisinden de biz, diyerek bu ata binmekten vazgeçip, atı gebertmiş...

6) Üç yıl boyunca Halid Paşa'nın postası olarak görev yapan Şenkaya Yukarı Hamas (Gözebaşı) Köyünden Durak oğlu Tevfik Karaman'ın oğlu Yusuf Karaman'ın aktardıkları:

Halid Paşa'nın postası olan babam onun çok akıllı, dürüst, vatansever bir paşa olduğunu söylerdi. Hatta 30 Ekim 1920 yılında Kars'ı kurtarıp Gümrü'ye doğru ilerlerken Arpaçay civarında mevzide iken Ermenilerin havadan tayyare ile attıkları bir paketi Halid Paşa'nın emri üzerine postası olan babam getirip paşaya vermiş. Sonradan anlaşılmış ki bu mektupta Ermeniler: -Ey Türk boşuna kırılmayın. Gümrü'den Erzincan'a kadar Ermenistan ilan edilmiştir. Silahlarınızı bırakın.." diye yazmışlarmış... Halid Paşa bu duruma çok kızarak, sinirlenmiş. Hemen alayı toplayarak askerlerine kesin emir vermiş. Bu emir üzerine iki gün sonra Gümrü'ye kadar gidip, şehri teslim almışlar. Bu olaydan sonra Mustafa Kemal'in isteğiyle Batı Cephesine Halid Paşa ile babamlarda gitmişler, fakat Erzincan'a kadar gittikten sonra ileriye gitmeyerek gelecek yeni emirleri beklemişler. Tabi Halid Paşa gitmiş. Sonradan düşmanın denize döküldüğü haberi üzerine babam ve bağlı olduğu alayı artık Batı Cephesi'ne gitmemişler.

Sonradan Halid Paşa'nın Meclis'te öldürüldüğünü duyunca çok üzülen babam Atatürk'ün Halid Paşa'nın ölümünden ötürü çok üzüldüğünü duyduklarını da söylerdi. Allah gani rahmet eylesin...

7) Hacı Dede oğlu, Hatice'den olma 1937 Sarıkamış doğumlu Aslan Şeki'nin anlattıkları:

Babam Halid Paşa'nın maiyetinde zat-ı süvari imiş. Yani atı da kendisinden, gönüllü süvari. Babamın atlattıklarından Halid Paşa ile ilgili aklımda kalan şu ilginç olay var. Sarıkamış civarındaki köylerden birinde kaçak

askerleri yakalayan Halid Paşa, onlara: "Nereye gidiyordunuz"? diye sormuş. Onlarda: "Eve, eşimizin yanına gidiyorduk" demişler...

Halid Paşa sormuş: Peki, paranız var mı?

Kaçak askerler: Evet var..

Halid Paşa: Belki paranız size az gelir, bende veriyim, diyerek elini cebine atarak çıkardığı parayı onlara doğru fırlatıyor. Kaçakların önüne düşen parayı, -alın bu da benden, diyor. Kaçaklar parayı almak için eğilince sol tarafında taşıdığı namussuz tabancayı kafalarına boşaltıyor... Sonra askeri toplayarak:- İşte, böyle olanlara her zaman ilk kurşun benden olacak, diyor...

BİBLİYOGRAFYA

AKSÜT, Ali Kemali; Erzincan, İstanbul 1932.

ARIKAN, Zeki; Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını (1918-1922) Ankara 1989.

ARAS, Kâzım; İstiklâl Savaşı'nda Kocaeli Bölgesi'ndeki Harekât, İstanbul 1936.

AYDEMİR, Ş. Süreyya; Enver Paşa, c. 3 (1914-1922) İstanbul 1978.

—————; Suyu Arayan Adam (7. Baskı) İstanbul 1979.

ATATÜRK, Mustafa Kemal; Nutuk.

ATESE

BELEN, Fahri; Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi, c. IV, Ankara 1966.

—————; Büyük Türk Zaferi, İstanbul 1970.

—————; Türk Kurtuluş Savaşı, Ankara 1973.

ÇAY, Abdülhalik - M, KALAFAT, Yaşar; Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kuvay-i Milliye Hareketleri, Ankara 1990.

DURSUNOĞLU, Cevat; Milli Mücadelede Erzurum, Ankara 1945.

ERDOĞAN, Fahrettin; Türk Elllerinde Hatıralarım, Ankara 1954.

Genelkurmay, Türk İstiklâl Harbi, II. Cilt, Batı Cephesi, 3. Kısım, Ankara 1966.

- ; Türk İstiklâl Harbi, II. Cilt, 6. Kısım, I. Kitap, Ankara 1967.
- ; Türk İstiklâl Harbi, II. Cilt, Batı Cephesi, 6. Kısım, 3. Kitap, Ankara 1969.
- ; (Güzel, Abidin) Türk İstiklâl Harbi, II. Cilt, Batı Cephesi, 6. Kısım, Ankara 1969.
- ; Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri, Ankara 1972.
- ; Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Balkan Harbi Osmanlı Devri (1912-1913) 3. Cilt, 2. Kısım, Ankara 1993.
- GOLOĞLU, Mahmut; Erzincan Kongresi, Ankara 1968.
- ; Üçüncü Meşrutiyet 1920, Ankara 1970
- GÖKDEMİR, Ahmet Ender; Cenûb-î Garbi Kafkas Hükümeti, Ankara 1989.
- Görsel, Büyük Ansiklopedi, VIII. Cilt.
- GÜNERİ, Süleyman Necati; Hatıraları, TTK, El-Yazması Eserler Bölümü, No: 260.
- KALAFAT, Yaşar; Şeyh Said İsyanı, Ankara 1992.
- KANDEMİR, Feridun; Cumhuriyet Devrinde Siyasi Cinayetler, İstanbul 1955.
- KANSU, M. Müfit; Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürklerle Beraber, c. I-II, Ankara 1966-1968.
- KARABEKİR, Kâzım, İstiklâl Harbimiz (2. Baskı) İstanbul 1988.

- ; İstiklâl Harbimizin Esasları, İstanbul 1990.
- ; Doğunun Kurtuluşu, Ankara 1990.
- ; Paşaların Hesaplaşması (Haz. İsmet Bozdağ) İstanbul 1993.
- KILIÇ, Ali, Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor, İstanbul 1955.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin; Edebiyatımızda Kars, II. Kitap, İstanbul 1958
- ; Millî Mücadelede Kars, İstanbul 1960.
- ; Kâzım Karabekir, Ankara 1991.
- KURAT, A. Nimet; Türkiye ve Rusya, Ankara 1990.
- KUTAY, Cemal; Halit Paşa - Ali Çetinkaya Vuruşması, İstanbul 1955.
- ; Ege'nin Kurtuluşu, İstanbul 1981.
- NUR, Dr. Rıza; Moskova Şakarya Hatıraları, İstanbul 1991.
- Hayat ve Hatıratım, 3. cild İst. 1992
- SOLMAZ, Gürsoy; Görenlerin Gözüyle Erzurum, Sarıkamış, Kars'ta Ermeni Zulmü (1918-1920), Van 1995.
- TANSEL, Fevziye Abdullah; İstiklâl Harbinde Mücahid Kadınlarımız, Ankara 1988.
- YILMAZ, Hüseyin, İnkılâp Kurbanları, İstanbul 1990.

Dergi ve Gazeteler:

ALTUĞ, Kutluğ; "Celal Bayar Anlatıyor, Kritik Olayların Perde Arkası, Tercüman, 12 Ekim 1986.

HİÇYILMAZ, Ergun; Sabah Gazetesi, Star Magazin Eki, sayı 51, 4 Ekim 1992.

Türk Kültürü Dergisi, sayı 126, Nisan 1973.

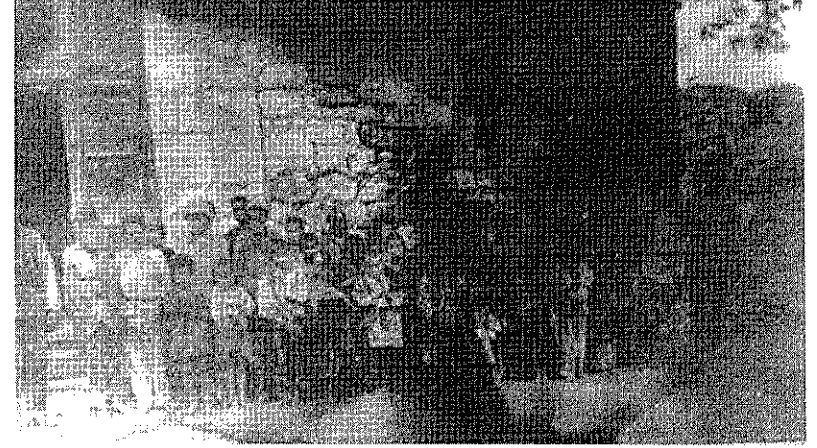
Hayat-Tarih Mecmuası, 7. sayı, 1967.

Yeşilyürek, Muzaffer; "Doğu'nun Fatihleri" Erzurum Gazetesi, 2-7 Aralık 1992.

Şahıslar

Abbas Gül, Ali Ezberci, Abdurrahman kızılkan, Behri Yıldız, Esat Akbulak, Faik Kaça, H. Lezgi Uray, Hıdır Cihangir, Hakkı Gözütok, İbrahim Şimşek, İsa Koç, İskender Çakmak, Mahmut Yücedağ, Mehmet Gökalp, Seyfal Şafak, Şükrü Bayraktar, Tacettin Topkaya, Zarif Çıldız, Zekeriya Aydın.

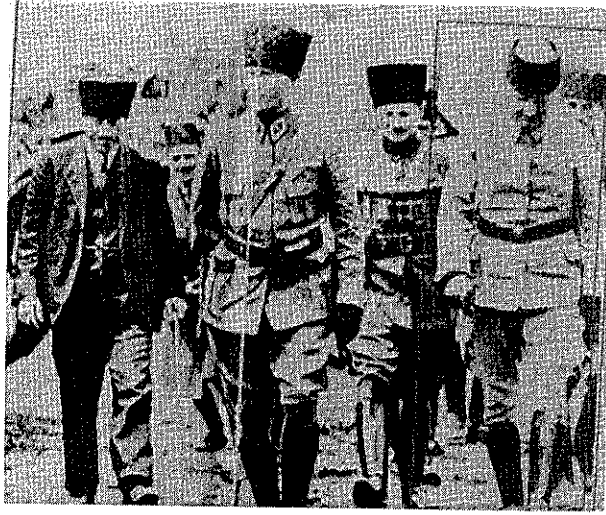
RESİMLER

Kâzım Karabekir Paşa'nın Doğu'da toplattığı bakımsız yavrulardan bir grup (Erzurum, 1919)

Kâzım Karabekir Paşa'nın Doğu'da toplattığı bakımsız yavrulardan bir grup (Erzurum, 1919)

Büyük Zaferden sonra Mustafa Kemal Paşa, Deli Halid Paşa'nın komutanı olduğu 19. Fırkayı teftiş ediyor. Çerçeve içinde başı öne eğik olan zat ise Paşa'nın kendisi...

Gazi Kocaeli Grup Kumandanı Halid Paşa'nın Geyve'deki karargâhını ziyaret ediyor.

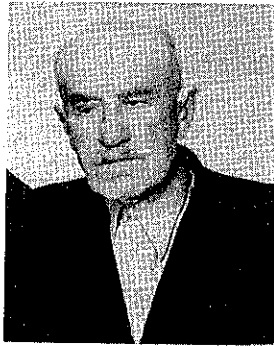
Mekece Cephesi'nde İstanbul gazeteciler ve Gazi Paşa, Kumandan Halid Paşa ile birlikte...

Karaçam Cephesi'nde Halid Paşa'nın karargâhı. Ön sıra (Soldan Sağa: Muhterem Gökmen, Cevat Abbas, Atatürk, Halid Paşa ve Hakkı Tarık Us.) Her cephede o vardı. 9 kez yaralanmış ve Sakarya'da başından vurulmuş. O kurşunu ölene kadar kafasında taşıdı.

Kars Millî Şûrâ Hükümeti'nde Hariciye Mümessilliği görevi yapan ve Halid Bey'le çok yakın mesaisi bulunan Sarıkamışlı Fahrettin Erdoğan.

Kars Millî Şûrâ Hükümeti'nde Dahiliye Mümessilliği görevi yapan ve Kars'ın alınışında Halid Bey'in bizzat yanında bulunan Hacı Şerif oğlu Mehmet Sungur.

